

Kockázat, kultúra, konfliktus

Szijártó Zsolt

1997 tavaszán a német közvélemény figyelmét nagyon sokáig egy különleges vonat útja kötötte le. A vonat a franciaországi La Hague-ból, illetőleg a dél-németországi gundremmingeni és neckarwestheimi atomerőművekből próbálta eljuttatni a hulladékot az Alsó-Szászországban levő gorlebeni tárolóba. Az atomenergia-ellenes mozgalmak óriási tömegeket mozgósítottak a szállítmány ellen, s csak a második világháború óta legnagyobb, harmincezres rendőri erő bevetése s a mintegy nyolcezernyi tüntető többszöri szétkergetése után sikerült a hulladékot, immár a közúton célba juttatni. A német sajtóban csak „Castor-transzportnak” nevezett konfliktus azonban nem csupán az útlezárásoknál, a vasúti pálya torlaszainál vagy éppen az interneten (a tüntetők „Castor-Nix-Da” című *homepage*-én) zajlott. A gorlebeni események mindkét fél számára főként szimbolikus jelentésük miatt voltak fontosak: ezekhez kapcsolódóan ugyanis különböző veszélyeshulladék-politikákat építettek fel (Tamás 1993). A tiltakozók célja egyértelműen az volt, hogy a szállítás megakadályozásával az egész német atomiparra mérjenek csapást;¹ álláspontjuk szerint a társadalmi közhangulat befolyásolásával, a szállítási költségek megdrágításával (ebben az esetben kereken 100 millió márkába került a hat tártály elszállítása), a hulladéktárolók elleni föllépéssel² a kormányt nyomás alatt lehet tartani, s így az egész atomipar fölszámolására, az erőművek leállítására kényszeríteni. Az atomipar konfrontatív magatartásával egyrészt azt szerette volna kikényszeríteni, hogy a nagypolitika a nyilvánosság számára jól érzékelhető módon, egyértelműen kötelezze el magát a nukleáris energia támogatása mellett, másrészt – egyes interpretációk szerint – ezzel készítette fel a közvéleményt a veszélyes hulladékokhoz (elsősorban kiégett fűtőelemekhez) kapcsolódó stratégiája – „politikája” – megváltozására.³

1 „Az atomipar képviselői és a környezetvédők tudják: ha zátonyra fut ez a projekt, kérdésessé válik az egész német nukleáris ipar jövője.” (*Der Spiegel*, 1996, 20.)

2 A *Die Zeit*ban a következők olvashatók az atomtemetők, az atomhulladék „trójai faló” szerepéről az atomipar elleni küzdelemben: „A tiltakozások taktikusan így kalkulálnak: olyan drágává kell tenni a szállítást, hogy a politika felhagyjon vele; és ha megint kezdeni akar valamit a hulladékkal, akkor újra keresztezni kell a szándékait – egészen addig, míg az atomerőművek működését is föl nem függesztik” (*Die Zeit*, 1997. március 7.).

3 A gorlebeni eseményeknek ez természetesen csak egy töredéke. Két további jelentésszerűt azonban feltétlenül érdemesnek tartunk kiemelni: a konfliktusban azonnal megjelentek a különböző régiók közötti feszültségek (a délen levő atomerőművek is északon akarják elhelyezni a hulladékokat), illetőleg az egész probléma kapott bizonyos aktuálpolitikai jelentőséget is, mert a déli, bajor erőművek a koalíció által kormányzott területeken találhatók, míg a hulladék végleges elhelyezésére kiszemelt Alsó-Szászországban az ellenzék, az SPD van hatalmon. (Az egész konfliktusról bővebben lásd a *Der Spiegel* 1996. évi 20. és 22., valamint az 1997. évi 9. és 10. számait.)

A gorlebeni történesek azonban csak a nagyságrendjük miatt számítanak különleges, kivételes alkalomnak; a tömegtájékoztatás különféle médiumai naponta közölnek híreket, beszámolókat hulladéktárolók, veszélyes üzemek elleni fellépésekről, különböző nagyberuházásokhoz kapcsolódó „telepítési konfliktusokról” (Vári 1987, 1994, 1996). Ha egyszer a jövő történésze végigtekint a nyolcvanas-kilencvenes évek magyar társadalmán, akkor nagyon könnyen támadhat majd olyan benyomása, hogy a helyi társadalom leginkább a különböző beruházások (hulladéktárolók, autópályák, veszélyes tevékenységet folytató üzemek) kapcsán volt képes egységesen fellépni, és saját érdekeit artikulálni – számtalan Dorog, Garé, Ajka létezik szerte az országban. A probléma fontosságát jelzi az a tény is, hogy ezek a többnyire lokális indíttatású konfliktusok sok esetben országos nyilvánosságra is szert tettek, s a nagypolitika történeteit is befolyásolták – elég csak a Paks kontra Ófalu ügyre gondolni a nyolcvanas évek végén, vagy a bős–nagymaroszi vízellépcsőhöz kapcsolódó, mindmáig lezáratlan vitára.⁴ Ezek a konfliktusok számos ismeretet közvetítenek a nyolcvanas-kilencvenes évek magyar társadalmáról: a jellegzetes konfliktuskezelő mechanizmusokról, a civil társadalom megerősödéséről, a jogi szabályozás hátterének megszületéséről, az önkormányzatok szerepéről, a telepítésekhez kapcsolódó döntéshozatal vontatott és nem teljes körű átalakulásáról, a „fejlett tőkés országokban elterjedten alkalmazott társadalmi részvételi és konfliktuskezelési technikák, módszerek alkalmazásáról” (Vári 1994: 132). Ezzel együtt csak kevés szó esik arról, hogyan illeszkednek be a konfliktuskezelés újfajta technikái a magyar társadalom környezetébe; ezen viták kapcsán ugyanis nem csupán a különböző érdekcsoportok összehúzózkodása, érdekartikulációja – azaz egyfajta „alkufolyamat” – zajlik, hiszen a konfliktusoknak van egy kulturális szintje is, amely a „laikusoknak” és a „szakértőknek”, a telepítőknél és az érintetteknek az új technológiákhoz, veszélyekhez fűződő viszonyára, beállítódására vonatkozik.

1. A társadalmi gondolkodás átalakulása

A technikai fejlődés kockázatai, egyes technológiák bevezetésének lehetséges társadalmi, környezeti és kulturális következményei az elmúlt tizenöt-húsz évben a társadalmi kommunikáció kiemelt témáivá léptek elő. A fejlett jóléti társadalmak a hetvenes évektől fogva – gyakorlatilag az atomenergia-ipar kiépülésével egy időben – szembesültek azzal a jelenséggel, hogy különböző technológiai és technikai kérdések, új beruházások körül rendkívül éles társadalmi, politikai konfliktusok jelentkeztek. A jóléti társadalmakban, amelyek fő értéke – mind társadalmi, mind gazdasági szinten – a *biztonság* volt, alapvető fordulatot hozott az atomenergiával, a különféle vegyi anyagokkal, az ökológiai veszélyekkel vagy legújabban a géntechnológiával kapcsolatos problémák fölbukkanása. Christoph Lau szerint ezt a változást jól érzékelteti, hogy a tradicionális politikai toposzok mellett a nyilvános retorikában egyre több olyan kifejezés jelent meg, mint „veszély” és „bizonytalanság”, „kockázat” és „technikaellenesség” (Lau 1989).

Miután a különböző technológiák (illetőleg a hozzájuk rendelhető kockázatok) észlelése, értékelése, megítélése nem valamiféle tetszőleges, individuális eljárás eredménye,

⁴ A magyar társadalomkutatók – elsősorban a szociológusok és döntéselemzők – a nyolcvanas évek eleje óta próbálják értelmezni e konfliktusok természetrajzát (Vecsenyi 1988; Vári 1987, 1994, 1996; Szabó 1992, 1993; Nováky 1989; Lányi és Persányi 1993; Kovács és Vári 1988; Fleischer 1993; Faragó, Vári és Vecsenyi 1990; Faragó és Vári 1988, 1989).

nye, hanem társadalmi/kulturális elfogadottság és kezelésmód függvénye (Conrad 1986), ezért az új technológiák elleni széles körű társadalmi tiltakozási hullám a társadalmi gondolkodás megváltozásáról tanúskodik. Felvetődik az a – valójában megválaszolhatatlan – kérdés is, hogy valóban nagyságrendileg nagyobb kockázatokat jelentenek-e ezek az új technológiák a társadalom számára, vagy netán a társadalom veszélyérzete, kockázattudata vált időközben kifinomultabbá. Míg egyes irányzatok arról beszélnek az „evolúciós kockázatok” kapcsán, hogy ezeket a kockázatokat „ráerőszakolták” a társadalomra, addig a másik oldal álláspontja szerint az új társadalmi mozgalmak és kezdeményezések kényszerítették a társadalomra e kockázatok észlelését.⁵

Ha szétnéznénk a körülöttünk levő világban, kétségkívül riasztó volna számba venni azokat a dolgokat, jelenségeket – s talán nem is volnánk rá képesek –, amelyek nyugtalaníthatnak bennünket, veszélyt jelenthetnek számunkra („jobb nem is tudni róluk” – mondja ilyen esetben az „átlagpolgár”). Ezért minden kultúra (és szubkultúra) létrehoz a közös értékei révén valamiféle prioritásrendszert, amely kijelöli, hogy az adott társadalomban mi lehet aggodalomforrás, mi válthat ki szorongást. Egy társadalom, valamely „életstílus” profilját meghatározza az, hogy miképpen válogat a veszélyek nagy tömegéből, milyen bizonytalansági tényezőket tüntet ki s tart félelmet, rettegést okozónak, s velük szemben melyikeket tekinti fölválalható kockázatoknak. Mary Douglas egyetlen axiómába sűríti össze mindezt: „Az egész társadalom a bizalom és a szorongás kombinációtól függ” (Douglas és Wildavsky 1982).⁶

A fejlett ipari társadalmakban a hetvenes évek közepe óta megfigyelhető újfajta „veszélyszenszibilitás” fölértékelt a különféle technológiákban rejlő potenciális veszélyeket, dramatizálta az ipari termelés árnyoldalait, s figyelmeztetett az egész technológiai fejlődés katasztrofális következményeire, problematikusságára (Szabó 1985, 1989, 1992). A társadalmi gondolkodás átalakulásának számos jele van: ide kapcsolható a „hulladék-kérdés” előtérbe kerülése; az a probléma, hogy mi lesz azokkal az anyagokkal, amelyek a különféle technológiák alkalmazásának következményeiként jönnek létre, s jelentős mértékben megterhelik a környezetünket.⁷ A kutatók „a kényes ökológiai egyensúly növekvő tudatosodásával, az emberiség nukleáris önmegsemmisítési lehetőségének bizonyosságával” kapcsolatban „megnövekedett szorongásról és bizonytalanságról”, a veszélytudat általánossá válásáról beszélnek, s szívesen utalnak arra, hogy a valóság kognitív észlelése során a biztonság/veszély séma alapvetően fontos szempontként jelenik

5 Krohn és Krüger tanulmányának a címe („Kockázat: konstrukció és valóság”) világosan utal a *kockázatok-jektivizmus* és a *kockázatokkonstruktivizmus* közötti különbségre. Az előbbi szerint az élet mind nagyobb területén megfigyelhető növekvő technicizálódás szükségszerűen, objektíven hív elő különböző problémákat, működési zavarokat és „lappangó veszélyeket”. Az utóbbi (a kockázatokkonstruktivizmus) álláspontja szerint a technikai kockázatok észlelésének és értékelésének konstitutív jellegű társadalmi és kulturális feltételei vannak (Krohn és Krücken 1993). (A probléma jó összefoglalását nyújtja Hermann Lübke tanulmánya: Lübke 1994–1995.)

6 A telepítési konfliktusok során számos ízben előkerülő s a lakossággal szemben vádként megjelenő bizalmatlanság, bizalomhiány valójában nem más, mint e társadalmi-kulturális jellegű szorongás másik oldala (Bonß 1992).

7 A bevezető példákban említett, az atomenergiához, atomerőművekhez fűződő társadalmi beállítódások is szoros összefüggésben állnak a „hulladék” problémájával, s ez a pont az egész atomenergetika legneuralkikusabb része – ezt a tiltakozó mozgalmak nagyon korán fölismerték. A termelés és a fogyasztás során keletkező hulladékok csökkentését s az egyben lehetőleg maradéktalan újrafeldolgozásukat preferáló társadalmi-kulturális horizont előtt nagyon rossz megítélést kap az atomenergia: maguk az atomerőművek is feldolgozhatatlan, ám nagyon veszélyes hulladékká válnak pár évtizedes üzemidejük lejárta után, az atomhulladék-tárolókban pedig nem történik semmi más, mint e hulladékok „féken tartása”. (A hulladékkérdés kulturális dimenziójáról lásd bővebben Scharfe 1988, 1994.)

meg (Nowotny 1989). Luhmann az újfajta technológiákkal kapcsolatban egyenesen a „leplezetlen szorongás” korszakát festi elének (Luhmann 1986).⁸ Az újfajta érzékenységek egyik emblematikus eseményét és fő hivatkozási pontját a csernobili katasztrófa jelenti, amely úgy jelenik meg ebben a diskurzusban, mint az új technológiákkal kapcsolatos gyakorlati kockázatmenedzselés korlátozottságának példája, és világosan mutatja azt is, hogy a katasztrófák elleni küzdelemmel megbízott intézmények csupán a katasztrófák erősen ritualizált kezelésére képesek, elhárításukra, megakadályozásukra azonban nem (Krohn és Weingart 1986).

A beállítódás megváltozása főként két területet érintett: a technológiai fejlődés, az újfajta technológiák átláthatatlan kockázatait és következményeit (lényegesen nagyobb katasztrófa-potenciállal rendelkező rendszerek – atomerőművek, géntechnológia, fegyverek – megjelenése, ahol az esetleges károk sem a térben, sem az időben nem korlátozhatók, mert globálisak és irreverzibilisek) s – szorosan ide kapcsolódóan – a tudomány ellenőrizhetetlenné vált innovációs dinamikáját. Ha az újfajta technológiák oldaláról kiindulva kutatjuk a bizonytalanság, a szorongás és a veszélyérzet fokozódásának okait, akkor e tekintetben az egyik legfontosabb fejleményt kétségkívül azon komplex kockázati rendszerek kialakulása jelenti, melyek kapcsán Charles Perrow bevezette a „normális véletlenek” (*normal accidents*) fogalmát (Perrow 1987). Perrow empirikusan is és teoretikusan is kimutatta, hogy a *high-risk technology* területén nem létezik abszolút biztonság; álláspontja szerint az atomerőművekben s más, hasonló technikai rendszerekben már nem lineáris – azaz elvben tökéletesen leírható és tervezhető – folyamatok zajlanak, és a komplex kölcsönhatások és visszacapcsolási mechanizmusok miatt kikerülhetetlenül jelentkeznek ún. „rendszerbalesetek”.⁹ Ezek az előre nem látható hatások, folyamatok, események nem vezethetők vissza speciális gazdasági vagy társadalmi körülményekre, s nem akadályozhatók meg különféle biztonsági intézkedések bevezetése által. A horizonton megjelenik egy, a modern technológiai fejlődésre jellemző paradoxon: minél inkább növelni szeretnénk a komplex rendszerek biztonságát, annál inkább növelnünk kell komplexitásukat; azaz közvetve mi magunk járulunk hozzá ellenőrizhetetlenségükhöz. Wildavsky klasszikus megfogalmazása szerint a modern technológia világában a biztonság és a bizonytalanság kéz a kézben járnak (Wildavsky 1988).

Az atomenergia, a géntechnológia s más, hasonló technológiák megjelenésével már nem húzható meg egyszer s mindenkorra a társadalom és a technika közötti határvonal, és nem tartható fenn a korábbi „naív” gyakorlat a kockázatok kezelését illetően. Míg ko-

8 „Az atomenergia-ellenes mozgalom azért olyan élénk, mert egy lelki szükségletet artikulál: tudniillik a világ megfertőzésétől való szorongást” (*Die Zeit*, 1997. március 7.).

9 A balesetek Perrow szerint mindig ugyanolyan „katasztrófa-forгатókönyv” alapján zajlanak le:

(i) az első figyelmeztetés a rendszeren kívülről származik, s a rendszer ezt ideig-óráig elrejt; (ii) a rendszer az első jelentéseket megcáfolja, s egy ideig kétségbe vonja azok komolyságát, megalapozottságát;

(iii) a baleset után megjelennek a kifogások – a rendszerek védekeznek;

(iv) az első magyarázatok az emberi hibát emelik ki: a kiszolgáló személyzetet teszik felelőssé, s így védelmezik a rendszert (az alkalmazottakat el lehet küldeni, vagy jobban ki lehet őket képezni, s így a rendszer mentesül a bírálatoktól);

(v) a szakértők által végzett későbbi kutatások mindig fényt derítenek a (kockázatok felvállalásához vezető) termelési kényszerre, a rossz menedzselésre, továbbá a katasztrófát megelőző számos korábbi „csaknem” balesetre;

(vi) a formális büntetések mindig enyhék, a vezetők többnyire a helyükön maradnak;

(vii) bevezetnek néhány változtatást, ezeknek semmi befolyásuk nincs a rendszerbalesetekre, csupán a konvencionális balesetek esetén nyújtanak védelmet (Perrow 1986, 1987).

rábban világosan elkülönült egymástól a *technológiák szintje* (ahol a technikai kockázatokról folyik a vita) és a *társadalmi szint* (ahol a – főként az új technológiák által kiváltott – társadalmi bizonytalanságok elleni küzdelem zajlik), addig az utóbbi években a technikai és a társadalmi kérdések közötti éles határvonal mindkét oldalon elmosódott. A két terület különbsége a következőképpen írható le (Bonß 1995: 248–249).

Technikai kockázatok:

- alapfeltevés: a potenciális károk a technika, illetőleg az egyértelmű kalkuláció révén elkerülhetők;
- a kockázatok leküzdése: kvantitatív kalkuláció segítségével történik (ha ez valamilyen okból kudarcot vall, akkor válnak jelentőssé a kockázatkommunikáció stratégiái);
- a technika kockázatrendszerei: szorosan összekapcsolt, zárt rendszerek, melyeket a kiszámíthatóság és az ellenőrizhetőség jellemez;
- károk: olyan kivételes esetek, melyeket a technika segítségével ki kell küszöbölni.

Társadalmi bizonytalanságok

- alapfeltevés: egy politikailag definiálható és megoldható problémáról van szó;
- a kockázatok leküzdése: a szolidaritás és a politikai úton létrehozott konszenzus kritériumainak segítségével (mindig a kockázatkommunikáció stratégiáiról van szó);
- a társadalom kockázatrendszerei: lazán összekapcsolt, nyitott rendszerek, ahol csak korlátozottan érvényesül az egyértelmű kalkuláció;
- károk: kikerülhetetlen „normális esetek”, melyek csak csökkenthetők, de nem küszöbölhetők ki.

A határok megszűnése egyrészt arra, a modern tudományban egyre inkább megfigyelhető tendenciára vezethető vissza, hogy a tudomány saját kutatásaival, kísérleteivel átlépi önnön intézményes határait, s a társadalmat terheli meg velük. Az atomenergia példája jól mutatja, hogy a társadalom és a tudomány (a „laboratórium”) közötti fal leomlott, s a tudomány számára maga a társadalom az a laboratórium, ahol hipotéziseit ellenőrizheti.¹⁰ A technikai rendszerekben fellépő károkat már nem kivételes, rendkívüli alkalmaknak tekintik, hanem egyre inkább kiküszöbölhetetlen „normális” eseteknek. Krohn és Weyer megfogalmazása szerint: „A kutatás kockázatai a társadalom kockázataivá válnak” (Krohn és Weyer 1989: 352). Ennek kapcsán fokozatosan „a kockázat- és veszélykonceptió (újra)politizálódásáról” ([Re]Politisierung des Risiko- und Schadenskonzept) beszélhetünk – arról a folyamatról, amelynek során a tiszta kalkuláció helyett a politikai/társadalmi megoldási stratégiák kerülnek előtérbe, s ezekben fontos szerepet kap a társadalmi kommunikáció.¹¹

A társadalmi kommunikációs folyamatok alapvetően egyrészt a *technikai veszélyekkel*, kihívásokkal, bizonytalanságokkal, másrészt ezek kezelésének *társadalmi képességeivel* jellemezhetők. Társadalmi szinten az a kérdés fogalmazódik meg, hogy miképpen hozhatók létre és intézményesíthetők a veszély kezelésének azon társadalmi-kulturális formái, melyek szavatolják a szakmailag megfelelő, társadalmilag elfogadott, tartós kocká-

¹⁰ Ismét csak a csernobili katasztrófa szolgál e megállapítás drámai példájául: a baleset kiváltó oka a vész-kikapcsoló rendszer előzetesen tervbe vett tesztelése volt (Krohn és Weingart 1986: 10–14).

¹¹ „A bizonytalanság problémáját csak az (ön)reflexivitás tudományossá tételével, a kommunikatív dimenziók figyelembevételével, az (újra)politizálás útján lehet ésszerűen feldolgozni” (Bonß 1995: 250).

zatészlelést és -ellenőrzést. Így a kockázatos/nem kockázatos, a bizonytalanság/bizonyosság közötti határvonal megállapítása minden társadalomban egy többszereplős kommunikatív folyamat eredménye, ahol a résztvevők két fontos kérdésben döntenek: egyrészt diszkurzíve meghatározzák, másrészt konszenzuálisan rögzítik azt, hogy melyek a közben tartható, felelősséggel vállalható s így elfogadható kockázatok; vagyis az elkerülhetetlen károk között lesznek olyanok, melyeket még elfogadhatónak definiálnak, s olyanok, amelyeket elutasítanak.

A viták nem csupán egy-egy konkrét létesítmény hasznáról és kockázatáról folynak, hanem ezen túlmenően, az adott technológia kockázatának problémáján keresztül egészen a társadalmi hatásokig, különböző értékelképzelésekig terjednek, gyakran kibogozhatatlanul összefonódva. A technikai rendszerek biztonságosságáról, kockázatainak társadalmi-kulturális elfogadhatóságáról folyó, erősen ritualizált (Conrad 1986) s főként tudományos terminusokban zajló viták tehát lényegi bizonytalanságokat érintenek alaporientációinkat illetően (Evers és Nowotny 1987); a fejlett ipari társadalmak gyakran e viták kapcsán fogalmazzák meg a saját jelenükkel és jövőjükkel kapcsolatos elképzeléseiket, tervezeteiket.¹² A kockázatprobléma – mint ahogyan többen is rámutattak (Bechmann 1993; Evers és Nowotny 1987) – mindig szoros összefüggésben állt a *modernség* elméletével; a válságfázisokban újra meg újra megjelenik a társadalmi mértékű bizonytalanság, veszélyérzet, s ennek kapcsán a társadalom arra kényszerül, hogy új biztonsági rendszereket, intézményes garanciákat fejlesszen ki.¹³ A „reflexív modernizálódás korában” (Beck) az új technológiákhoz kapcsolódó bizonytalansági tényezők jelentik a társadalmak előtt álló egyik legnagyobb kihívást, vagy ahogyan Wolfgang Bonß fogalmaz: „a bizonytalanság leküzdésének problematikája a modernizálódott modernség egyik tartósan fennálló problémája” (Bonß 1995: 24).

2. A kockázatok kutatásának története

A technikai létesítmények, illetőleg a különböző technológiák által létrehozott kockázatok, veszélyek kutatása, társadalmi hatásai, elfogadásuk/elutasításuk társadalomtudományos vizsgálata az Egyesült Államokban már a hatvanas években megkezdődött, ám igazából a hetvenes évek végétől, a nyolcvanas évek elejétől figyelhető meg az a jelenség, hogy „a kockázatokról folytatott vita a legkülönbözőbb tudományágakban megjelenik, s rohamos terjedése a probléma inflálódásával fenyeget” (Bonß 1995: 9).

Számos társadalomtudós egyetért abban, hogy a fejlett ipari társadalomban a kockázatok definíciója válik a társadalmi konfliktusok központi területévé, a „kockázattársadalom” (Beck) központi kategóriájává. Ennek egyik legfőbb oka abban keresendő, hogy az atomenergia, a géntechnológia, továbbá a különböző környezeti károk esetében legtöbbször

¹² Jó példa erre a német államfő, Roman Herzog híres, *Adlon* szállóbeli beszéde 1997 tavaszán: a német társadalom jövőjéről szólva külön kiemelte és erős szavakkal elítélte az általa jellemzőnek vélt negatív, „technikakritikai” beállítódást az új, a világgpiacon zajló verseny szempontjából elengedhetetlenül szükséges technológiákkal (így elsősorban a géntechnológiával) szemben.

¹³ „Hasonlóan ahhoz, ahogyan a modernizálódás a 19. században fölbomlasztotta a rendileg tagolódott agrártársadalmat, s létrehozta az ipari társadalom struktúráját, a jelenleg végbemenő modernizálódás feloldja az ipari társadalom kontúrjait, s a modernség kontinuitásában egy másfajta társadalmi alakzat keletkezik” (Evers és Nowotny 1987: 19).

ször hiányoznak a metodológiaiilag biztos, társadalmilag széles körben elfogadott¹⁴ bizonyítékok, számítások, s nem állnak rendelkezésünkre a kockázatok definíciói (sem térbeli, sem időbeli kiterjedésüket, sem az érintettek csoportját stb. illetően), ezért a kockázatinterpretáció társadalmi-kulturális kritériumai különösen konfliktusérzékenyek (Lau 1989). A kockázatmentesség nem más, mint egy új társadalmi utópia,¹⁵ s éppen ezért a viták, a konfliktusok a legritkább esetben „mindent vagy semmit” típusúak, inkább a kockázatok lehatárolására, csökkentésére törekednek.

Nyilvánvalóan fölvehető az a kérdés, miért éppen a *kockázat* fogalom került az új technológiák társadalmi elfogadottságáról szóló viták középpontjába, mi teszi a fogalmat különlegesen alkalmassá erre a szerepre. Mindenfajta nyilvános vitának előfeltétele valamilyen közös téma megléte, amelynek kapcsán a szemben álló felek véleményt mondhatnak, megjeleníthetik álláspontjukat, s pro vagy kontra érveket hozhatnak föl. A „kockázat” fogalma a vitákban részt vevő nem szakértő csoportok számára is felkínál egy olyan konceptualizációt, amely sok ponton kapcsolódik a mindennapi élethez (kockázatot mindenki vállal, a kockázatok teszik érdekessé az életet, „aki mer, az nyer”, tartja a közmondás), azaz egy ismerős jelenségről van szó, amelyről mindenkinek van valamilyen véleménye (Japp 1996). A kockázat fogalom alkalmazása így a szélesebb nyilvánosság számára is követhetővé, megragadhatóvá teszi a vitát, s lehetőséget teremt a konfliktus ritualizációjára;¹⁶ ezért is támad környezeti konfliktusok kapcsán az a benyomásunk, hogy mindig ugyanazokkal a meghitt érvekkel és ellenérvekkel találkozunk, ugyanazok az erősen ritualizált folyamatok figyelhetők meg.

A kockázat fogalom középpontba állításának ugyanakkor vannak más, első látásra talán nem nyilvánvaló, ám mégis messze ható következményei. A fogalom fölhasználása a különféle technológiák problematikusságának tematizálásakor és megítélésekor csökkenti, bagatellizálja az ipari fejlődés veszélyességének érzetét: a kockázat fogalom mindennapi konnotációi olyan képet festenek az ipari társadalom által létrehozott veszélyekről, bizonytalanságokról, mint egy kockázatos játékról, amelyben nagy esélyünk van a nyeresésre, de előállhat az a helyzet is, hogy veszítünk (s ez utóbbi nem más, mint a technikai létesítmény balesete). A kockázat dimenzió hangsúlyozása egyúttal háttérbe szorítja a kérdéses technológia másfajta (gazdasági, etikai, társadalmi, strukturális) következményeit; elterelődik a figyelem arról, milyen érdekek, csoportok állnak az adott technológia fejlesztése mögött (Conrad 1986).

A kockázatkutatás szinte teljesen átláthatatlanná vált területén belül nem sikerült egységes kockázat fogalmat¹⁷ (s főleg nem egy elméletet) létrehozni, amely strukturálná a területet, ám Bechmann nyomán megkülönböztethetünk három alapvető szemléletmódot, orientációs irányt: a formális-normatív, a pszichológiai-pszichometriai és a szociológiai-antropológiai megközelítésmódot (Bechmann 1993: IX).

14 A társadalomnak az ilyesfajta veszélyekkel szembeni „fogékonyságát”, érzékenységet az új kockázatok sajátos természetével – Beck szerint az egyik legalapvetőbb meghatározottságukkal – is magyarázhatjuk: a korábbi kockázatoktól eltérően ugyanis egalizáló hatásuk van, azaz senki nem vonhatja ki magát ki alóluk (Beck 1986). (Az új típusú kockázatok és a régebbi veszélyek összehasonlításához lásd Lau 1989; Luhmann 1991.)

15 Paul Slovic is a „»zéró kockázatú társadalom« iránt megnyilvánuló igényről” beszél magyarul megjelent tanulmányában (Slovic 1987: 455).

16 A kockázatvita ritualizálódásáról lásd még Conrad 1986, továbbá Wynne 1982, 1983.

17 Csupán néhány terület, ahol valamilyen módon megjelenik a „kockázat” fogalma: orvostudomány, pszichológia, közgazdaság-tudomány, jogtudomány.

A hatvanas évek elején az Egyesült Államokban az atomenergia széles körű alkalmazása s ezzel együtt problematikussága¹⁸ olyan szférát tett a nyilvánosság számára is hozzáférhetővé, amely korábban a gazdaság és a közigazgatás zárt, a közvélemény előtt ismeretlen területéhez tartozott. Ez a változás kezdetben nagyfokú tanácstalanságot okozott: a technológia kifejlesztőit, az atomenergiával foglalkozó szakembereket megdöbbenette a lakosság tiltakozása, mert meg voltak győződve arról, hogy az új technológia megfelel a szokásos biztonsági standardoknak; a nyilvános ellenállással szembetalálkozó politikusok pedig nem tudták egészen pontosan, miből is táplálkozik a lakosság félelme, s hogyan lehetne ennek elejét venni (Mazur 1983). Az új technológiával kapcsolatban fölmerülő problémák megoldására, a kételyek és a szorongás eloszlására, a társadalmi elfogadottság növelésére jött létre a *kockázatkutatás* diszciplínája.¹⁹ Mivel a kockázatok azonosítása, értékelése és kezelése speciális szakmai kompetenciát követelt meg, ezért a katasztrófaáldozó rendszerek megjelenése nem csupán egy új kutatási területet nyitott meg, hanem egy új szakértőtípust is életre hívott: a felvállalt kockázat és a várható haszon közötti összefüggésekkel foglalkozó *kockázatelemzők* típusát.²⁰ Ezeknek a szakembereknek az a fő feladata, hogy megfelelő információkkal lássák el a rendszerek vezetőit – megbízóikat – az adott rendszer lehetséges hasznáról és az esetleges káiról, azaz a föl vállalt kockázatokról.

Az ekkor kialakult „Risiko-Assesment” kategóriája alá azok a különböző tanulmányok, kutatási irányok sorolhatók be, amelyek a modern technológia biztonságának aspektusaival foglalkoznak. Közös bennük, hogy a lakosság tiltakozását a kockázatelemzők szinte minden esetben a technológiák/létesítmények *elfogadásának* szempontjából értelmezték; azaz a konfliktusok számukra elsősorban elfogadási problémáról, elfogadási krízisről szóltak (Peters, Schütz és Wiedemann 1993). A szakértők számára az egyik legnagyobb (s megoldhatatlan) problémát az jelentette, hogy a lakosság nagy többsége bizonyos kockázatokat (például a dohányzás kockázatát) minden különösebb gond nélkül elfogad, ugyanakkor más kockázatokat (például az atomenergiát) rendkívül hevesen elutasít. A szakértők általában úgy fordították le ezt a maguk számára, hogy e beállítódás mögött elsősorban információhiányból fakadó félreértések, hibás értelmezések rejtőznek,²¹ s ezekért az esetek nagy százalékában a tömegkommunikációt tették felelőssé

18 Az atomenergia kulcsszerepét az is mutatja, hogy első ízben vált kétségessé egy modern technológia társadalmi elfogadottsága: már az első reaktort is át kellett helyezni Chicagóból Idaho gyéribben lakott vidékére (Renn 1984).

19 Ezen a ponton tetten érhető egy paradoxon, amely a kockázatok és veszélyek társadalomtudományos kutatását a kezdetektől fogva meghatározta: noha a fenti összefüggésben a kockázatkutatás nem más, mint a szorongás tudományos legyőzésének leghatékonyabb kifejeződése, ennek ellenére a tudósok maguk is alig képesek arra, hogy oldják ezeket a társadalmi méretű szorongásokat – főként azért, mert számos esetben maga a tudomány e szorongás indukálója.

20 A várható előnyök vagy hátrányok döntések előtti mérlegelése minden korban és társadalomban „kitermelte” a maga szakembereit (sámánokat és tanácsadókat, asztrológusokat és jogtudosokat): a hatalmi pozíciók birtokosai bizonyos esetekben másokat bíztak meg azzal, hogy meghatározott kockázatokat megítéljenek.

21 Ezzel a konfliktusértelmezéssel több probléma is van; az *informáltság* és az *elfogadás* összefüggését vizsgáló empirikus kutatások azt állapították meg, hogy a beállítódás nem függ az informáltság mértékétől (Hennen és Peters 1990). Akár az adott kockázat mellett érvelőket, akár a kockázatot ellenzők csoportját nézzük, ők mindenképpen jobban informáltak, mint a kockázattal szemben közömbös pozíciót elfoglaló megkérdezettek. Hans-Peter Peters szerint helytelen az a kérdésfeltevés, hogy „milyen információs állapot milyen beállítódáshoz vezet”; ehelyett inkább azt kellene vizsgálni, „milyen beállítódás milyen információs igényhez, s végső soron milyen információs állapothoz kapcsolódik”. Azaz a technológiai viták és telepítési konfliktusok esetében nem kizárólag a népesség információhiányával van baj, s ezért megalapozatlan az az elvárás, hogy „felvilágosítás” révén az elfogadás problémája is csökken.

(Peters 1993, 1994).²² A megoldást pedig a lakosság „felvilágosításában”, megfelelő adatokkal történő ellátásában látták,²³ azaz fő céljuknak egy instrumentálisan is fölhasználható tudás létrehozását tekintették.

A *formális-normatív* kutatások objektívnek tartott mércék (halálozási indexek, valószínűség-számítás) alapján elsősorban a különböző tevékenységek, létesítmények kockázatainak és lehetséges veszélyeinek meghatározását, „mérését”, értékelését tartották fontosnak. Azt remélték, hogy a „biztonságtechnikai kockázat fogalma” (*sicherheitstechnische Risikobegriff*) – a kár nagyságának és a kár fellépési valószínűségének szorzataként – „objektív formában”, mindenki számára megragadhatóvá teszi valamely cselekvés, tevékenység kockázatát, s ezen az úton eloszlathatók a lakosság félelmei, szorongásai.²⁴

Ezt az elvet helyezte a társadalmi elfogadás/elutasítás dimenziójába az irányzat egyik megalapítója, az amerikai mérnök és társadalomkutató Chauncey Starr, aki elsőként kísérte meg a tudomány eszközeivel megragadni az újfajta technikai kockázatok társadalmi elfogadásának problémáját. Nála jelenik meg először az a gondolat, hogy az új technológiák – esetünkben az atomenergia – elfogadásának/elutasításának értelmezéséhez szükségünk van a kockázatok társadalmi elfogadásának, felvállalásának elméletére. Az általa kidolgozott modell bevallott célja az volt, hogy a különböző tevékenységek kapcsán biztosítsa a politika és a gazdaság számára az előrejelzés lehetőségét a kockázatok megítélését illetően.²⁵ Számos, a későbbi kutatások alapjául szolgáló megállapítás fűződik a nevéhez: így álláspontja szerint a kockázatok elfogadásának alapkérdése – „Mennyire biztos az elég biztos?” – nem válaszolható meg csak technológiai ismérvekkel, hanem mindenképpen szükség van a társadalmi és a pszichológiai dimenziók bekapcsolására is. Kutatásának eredményei szerint a nyilvánosság a körülbelül 1000-szer nagyobb kockázatot is elfogadja, ha az „önként vállalt” kockázat (Starr 1969: 1234). Starr szerint szoros és számszerűsíthető kapcsolat áll fenn egy kockázatos tevékenység elfogadhatósága, illetőleg a tevékenység által létrehozott haszon között: az elfogadhatóság a (valódi vagy imaginárius) haszon harmadik hatványával áll egyenes arányosságban (Starr 1969: 1238).

Ez a képlet azonban csak bizonyos feltételek teljesülése esetén működik: többek között előfeltételezi, hogy empirikusan megalapozott kárstatisztikák állnak rendelkezésünkre, továbbá a kockázatot jelentő esemény nagyon gyakran lép fel, jól megfigyelhető, s egyértelmű kapcsolat áll fenn a káresemény, illetőleg egy meghatározott kockázatforrás között (Jungermann 1990). Ám a hetvenes-nyolcvanas években jelentős vitákat

22 E felfogás egyik paradigmatis példáját a szénből nyert energia és az atomenergia kockázatának eltérő értékelése jelenti: számos szakembernek okozott nagy fejtörést az a probléma, hogy miért nem sikerül megértetni a lakossággal a szénből nyert energia relatív veszélyességét az atomenergia relatív veszélytelenségével szemben. Az összehasonlító kockázattanulmányokból világosan kiolvasható adatok ellenére az amerikaiak 80%-a veszélyesebbnek tartja az atomerőművekben előállított energiát a szénerőművekben termelttel szemben. A nyilvánosság rossz tájékoztatásáért a kockázatelemzők többnyire a tömegkommunikáción verik el a port az állítólagos „újságírói bűnök” – az események eltúlzása, erősen értékelő jellegű nyelv használata, hamis kép közvetítése a szakértők közötti vitáról, a rendelkezésre álló tudományos szakértelem ignorálása – miatt.

23 „A szakértők között létezik egy gyakran hangoztatott vélemény: »Hogya ‘helyesen’ informálnák a nyilvánosságot, akkor belátnák, milyen kicsi is a kockázat valójában, s akkor nem elleneznék a technológiát»” (Peters 1995: 13–14).

24 Jó példák, szemléletes táblázatok olvashatók ezzel kapcsolatban a Vári Anna szerkesztette *Kockázat és társadalom* című kötetben (Vári 1987: 25–26).

25 Starr jelentős hatását mutatja, hogy érvei – nevének említése nélkül – a legkülönbözőbb környezeti konfliktusokban jönnek elő pro és kontra; így az ófalui konfliktus során a Paksi Atomerőmű munkatársai is ezt az argumentációt használták föl az atomtemető veszélytelenségének bizonyítására (Rósa 1988: 14–15).

kiváltó új technológiák – így elsősorban az atomenergia – esetében nem állnak fenn ezek a feltételek: nem rendelkezünk elegendő kárstatisztikával, nehézségekbe ütközik a kockázatot jelentő esemény és a bekövetkezett kár közötti oksági kapcsolat egyértelmű megállapítása – hogy csak néhány problémát említsünk.

Starr azzal sem számolt, hogy ezeknek a kockázatelemzéseknek nagyon erős politikai karakterük van, mégpedig két okból is: egyrészt a szakértők szerepe nem más, mint a probabilisztikus, bizonytalanságokkal terhelt tudás politikai döntésekké változtatása, másrészt a kockázatelemzők tevékenységük során fél szemmel mindvégig az „alkalmazás” dimenziójára figyelnek, s felvállalt céljuk a kockázatok kapcsán nyugtalankodók kételyeinek eloszlatása. A nyilvánosság a maga részéről soha nem fogadta el a kockázatanulmányokból adódó következtetéseket, ahogy ez főként a jelentős katasztrófafapotenciállal rendelkező technikai létesítmények példájából kitűnik (Nowotny 1989).²⁶

2.2 A pszichológiai-kognitív irányzat

A pszichometrikus kutatások a formális-normatív kockázatkutatás negatívumait igyekeztek kijavítani úgy, hogy a kockázátészlelés valódi mérésének szükségességét hangsúlyozzák. Míg a korábbi irányzat – általa objektívnak tartott mércék (halálozási indexek stb.) segítségével – az egyes kockázatok és veszélyek objektív meghatározására törekedett, addig a pszichometrikus paradigma egyik fő érdeme annak a mindennapokban gyökerező megfigyelésnek teoretikus igényű általánosítása, hogy más-más individuumok és más-más társadalmi csoportok (így a „laikusok”, illetőleg a „szakértők”) másképpen észlelik és értékelik ugyanazt a kockázathordozót, s eltérő jelentéseket tulajdonítanak neki (Fischhoff *et al.* 1978). A kutatók szükségesnek tartották, hogy vizsgálataik során túllépjenek a kvantitatív szemléletmódon, hiszen a kockázatok észlelésekor a kvalitatív jegyek („rettenetesség”, „ismeretlenség”) is releváns, a megítélést befolyásoló tényezők.²⁷

Paul Slovic, a pszichometrikus paradigma egyik alapítója szerint e vizsgálatok legfőbb jellegzetessége a kockázat fogalom „perspektívába helyezése”: a kockázatok értékelésekor az egydimenziós, csak a várható halálesetek számával operáló statisztikákon túl különböző kvantitatív és kvalitatív jellemzőket is figyelembe vettek (Slovic 1987, 1992). A kockázatkutatás korábbi fázisában, amikor a szakértők az „objektíve” megállapított képlet alapján pontosan „kiszámították” egy-egy technológia, tevékenység kockázatának mértékét, föl sem merült az a probléma, hogy a társadalom nagyobb (nem szakértő) része – a „laikusok” – esetleg más módszereket használ ugyanezen kockázathordozók értékelésénél. Csak a pszichometrikus paradigma áttörésével, az egy-egy társadalomban létező eltérő kockázatpercepciók vizsgálatával vált mindenki számára láthatóvá, hogy egy konkrét kockázathordozó kapcsán releváns különbségek vannak a szakértők cso-

²⁶ Luhmann a „katasztrófaüzőb” (Luhmann 1991: 11) fogalmát használta annak bizonyításához, hogy a formális kockázatszámításokkal szemben különösképpen akkor vált bizalmatlanná a nyilvánosság, amikor a kár felléptének nagyon kicsi valószínűsége extrém hatásokkal, valódi katasztrófákkal párosult. Ezt mindenki számára nyilvánvalóvá tette a Three Mile Island-i erőműben 1979-ben bekövetkezett első súlyosabb reaktor-baleset.

²⁷ „Az emberek percepcióit és attitűdjeit sem csupán a szokásos táblázatok egydimenziós statisztikai határozzák meg, hanem [...] különböző kvantitatív és kvalitatív jellemzők is. Az olyan megállapítások, mint »annak az évi kockázata, hogy valaki egy nukleáris erőmű közelében lakik, megegyezik három extra mérföld gépkocsivezetés kockázatával«, sok ember számára inadekvát szempontokat jelentenek a kétféle technológiából származó kockázatok természetében rejlő fontos különbségek miatt” (Slovic 1987: 465).

portja és a „laikusok” értékelése között, s ez adott esetben társadalmi konfliktusokhoz, vitákhoz vezet. A pszichológiai tanulmányok a technológiák bevezetésekor fellépő konfliktusos, illetőleg elfogadó viselkedéshez kapcsolódtak, s elutasították azt a mérnöki szemléletmódot, mely túlságosan elkötelezte magát a kérdéses technológia mellett, s nyíltan vagy burkoltan az elfogadás mellett érvelt.

A pszichometrikus paradigma – mely metodológiailag tisztán a kockázatokkal szembeni beállítódásokból indult ki –, alapintencióinak megfelelően, megkísérelte e különbség laboratóriumi, kísérleti körülmények között történő „mérését”, értelmezését; mindközben számos fontos megállapítást tett a „laikusok” kockázateszlelésére vonatkozóan. A kutatások alapvetően a kognitív pszichológia segítségével próbálták a kockázateszlelést meghatározó tényezőket, a kockázatokról alkotott véleményeket feltárni. Ez a feltárás többféleképpen ment végbe: először kísérletet tettek egy adott társadalmon, kultúrán belül a „kockázathordozók taxonómiájának” kidolgozására, a „kockázattitűdök és -észlelések kognitív térképeinek” megrajzolására (Slovic 1987). Ennek során a kísérleti személyekkel különböző, az egyes tevékenységfajták kockázatoságára, veszélyességére irányuló kérdőíveket töltettek ki laboratóriumi körülmények között, ezeket kiértékeltek, és a „pszichofizikai skálázás és többváltozós elemzés technikák” segítségével megrajzolták az adott társadalom (elsősorban az Egyesült Államok) „kockázattérképét”. A kutatók abban reménykedtek, hogy ezen az úton megtalálhatók a kockázateszlelés stabil formái, amelyekből kiindulva fölépíthető az érintettek beállítódásait is figyelembe vevő kockázatpolitika. Ezekben a kísérletekben már utalásokat találhatunk a társadalmi-kulturális dimenzió meghatározó szerepére: az észlelésmintákban megjelentek „nemzeti”, regionális, lokális különbségek (Engländer *et al.* 1987; Engländer és Czvetkovich 1993; Lüdtke 1992), s döntő tényezőnek bizonyultak a társadalmi rétegződésből fakadó, eltérő értékbeállítódások.

A pszichológiai kutatásokkal szemben gyakran megfogalmazódó ellenérv arra utal, hogy ezek a kutatások túlságosan az individuumra, a szubjektív észlelésre koncentrálnak, s következetesen alulértékelik a társadalmi dimenzió szerepét és jelentőségét. Feltételezik, hogy az individuumok *általában véve* rendelkeznek beállítódásokkal a kockázatokkal szemben, s nincs *egy meghatározott* beállítódásuk egy-egy konkrét kockázat kapcsán. Ennek az irányzatnak az a másik jellegzetessége, hogy miközben a döntési folyamatra koncentrált, figyelmen kívül hagyja a mögöttes társadalmi-kulturális meghatározottságokat. Azt is élesen kritizálták, hogy a pszichológiai kutatások főként az attitűdökre, beállítódásokra kérdeztek rá, de következetesen elhanyagolták a cselekvés dimenzióját: s noha rengeteg információt szereztek a feltételezett kockázatokkal szembeni beállítódásokat illetően, ezekből még nem következtethetünk biztonsággal a tényleges társadalmi, politikai cselekvésekre. Mindennek következtében a pszichológiai paradigma relativizálja és irracionálisnak mutatja azon individuumok beállítódását és viselkedését, akik az esetlegesen alacsony kockázatmutatók ellenére is elutasító álláspontokat foglalnak el az adott döntési szituációkban.²⁸

2.3 A társadalomtudományos reflexió

A nyolcvanas évek elején már Nyugat-Európában is mindinkább szembesültek azzal a jelenséggel, hogy a modern technológiák veszélyei sokkal komplexebbek és áttekinthetlenebbek, mint azt korábban feltételezték, s újra meg újra társadalmi konfliktusok ki-

²⁸ Összefoglalóan lásd Covello és Mumpower 1985, továbbá Jungermann és Slovic 1993.

sérik e technológiák bevezetését. Mindez konstitutív hatással volt a kockázatkutatás (*Risikoforschung*)²⁹ mint önálló társadalomtudományos probléma konszolidációjára és intézményesülésére. A formális-normatív indíttatású, majd a pszichológiai viták során fokozatosan kiderült, hogy a technikai jellegű kockázatdefiníciók, a különböző határérték-számítások mögött olyan premisszák, értékek, feltevések húzódnak meg, amelyek nem rögzíthetők tisztán természettudományos alapon. Beck a technikai jellegű kockázatdefiníció értékvonatkozásának (*Wertbezug*) nevezi azt a tény, hogy egy adott társadalomban valójában kulturális értékek, társadalmi észlelésminták döntenek arról, hogy melyik tevékenység számít kockázatosnak, és melyik nem; hogy milyen kockázati értéket tulajdonítunk egy adott technológiának, és arról is, hogyan észleljük a különböző veszélyeket.³⁰ Így a széles körben használt határérték-meghatározások, fellépési valószínűségek csupán a kockázatok, veszélyek kulturális elfogadásának háttérében értelmezhetők s tekinthetők plauzibiliseknek.

A nyolcvanas évek elején többen is fölvetették – s itt két, eltérő paradigmában gondolkodó, de nagyon hasonló eredményekre jutó társadalomtudós nevét kell megemlíteni: Ulrich Beckét (Beck 1986, 1988, 1991, 1993; Beck, Giddens és Lash 1995) és Mary Douglasét (Douglas 1986, 1991, 1992; Douglas és Wildavsky 1982) –, hogy a technikai kockázatdefiníciók mögött különböző, a társadalmi-kulturális kontextusban gyökerező értékek, feltevések rejtőznek; azaz a technikai létesítményekhez kapcsolódó kockázatok, veszélyek valójában nem „objektív” adatok, hanem különbözőképpen interpretálható társadalmi/kulturális konstrukciók. A kockázatok – e felfogás szerint – nem egyszerűen „léteznek”, s így többé-kevésbé megnyugtató módon érzékelhetők, hanem társadalmilag megkonstruáltak, s erőteljesen függnek a mindenkori kultúrától, szubkultúrától, amelynek kontextusában e konstruálás megtörténik. A fentiekből következik, hogy a szociológusok, antropológusok egy adott társadalom kapcsán is eltérő kockázatkultúrákról beszélnek.³¹ Ez az alapvetően *szociológiai-antropológiai* jellegű megközelítésmód ugyanakkor távolról sem egységes, számtalan irányzat, perspektíva létezik ezen belül is.³²

29 Conrad definíciója szerint a „kockázatkutatás a nyugati ipari társadalmaknak a technológiai fejlődéshez kapcsolódó kompromisszum- és koordinációs képességének kifejeződése” (Conrad 1986). (A kockázatok kutatásáról nagyon jó áttekintést nyújt Seymour Fiddle már klasszikus összeállítása: Fiddle 1980.)

30 A kockázatok észlelésekor és a beállítódás létrejöttékor jelentős szerepet játszik a „nyilvános vélemény”; annak módja, ahogyan a nyilvános vitában bemutatásra kerülnek a civilizációs veszélyek (Bechmann 1993: XVI).

31 „A kockázatkultúrák különbözősége miatt a kockázat földolgozásának teljesen eltérő stratégiai léteznek. A vállalkozó a költség–haszon elvek alapján értékeli a kockázatot, számára a piaci csőd a kockázatketerülés központja. A bürokraták a kockázatotak valamiféle hipotetikus „közérdek”-definíciók alapján ítélik meg, s a kockázatfeldolgozás során a redisztributív megoldást részesítik előnyben – a fő problémát az ő esetükben az adminisztratív intézményrendszer sérthetetlensége jelenti. A társadalmi mozgalmak a kockázatokot a hozzájuk kapcsolódó katasztrófafapotenciálhoz mérik, s kísérletet tesznek azon kockázatok elkerülésére, melyek a jelenlegi és jövőbeli életminőséget veszélyeztetik. A különböző kockázattertelékek tényleges kibékíthetetlensége alakítja át az elfogadható kockázatokról szóló konkrét döntéseket hatalmi konfliktusokká. »The issue is not risk, but power« (Perrow)” (Halfrmann 1990).

32 Terjedelmi korlátok miatt jelen bevezetőben nem térhetünk ki a szociológiai-antropológiai megközelítésmódon belül nagyon markánsan jelen lévő, s a rendszerelmélethez kapcsolódó *társadalomfilozófiai irányzatra*, amely a kockázatokhoz, a komplex kockázati rendszerekhez fűződő viszonyt olyan, a jövőre irányuló, új beállítódásként értelmezi, mely számos ponton átalakítja a társadalomról, a társadalmi cselekvésről vallott jelenlegi elképzeléseinket (Luhmann 1991). A társadalmi cselekvés feltételeit az új technológiák megjelenése alapjaiban megváltoztatja, hiszen – noha tudatában vagyunk annak, hogy a jövő azoktól a döntésektől függ, melyeket a jelenben kell megtenni – az új technológiák, komplex kockázati rendszerek egyik fő sajátossága, hogy túl nagy a döntési lehetőségek száma, és túl kevés az idő a racionális kalkulációra, s a (jó/rossz) következményeket nagyon nehéz előre látni, s főleg irányítani (Japp 1992: 38). Ahogyan mindinkább világossá válik,

Amikor Mary Douglas az ipari társadalmak szimbólumhasználatával, a hatvanas évek végi új baloldalra jellemző újfajta „antiritualizmussal” foglalkozik (Douglas 1970), akkor a kulturális antropológia egyik jellegzetes kérdésfölvetéséhez kapcsolódik. Az antropológiai vizsgálatoknak – mind a hatvanas évek strukturalizmusának, mind korábban a funkcionalizmusnak – egyik kiemelt témája volt az, hogy a különböző kultúrák, társadalmak milyen módon birkóznak meg a körülöttük levő világ bizonytalanságaival, miképpen teremtenek szimbolikus úton valamiféle rendet a környezetükben.³³ Mary Douglast a premodern társadalmak tisztaságról és tabukról alkotott kulturális koncepcióinak vizsgálatakor (Douglas 1966a, b) és az ipari társadalmak alsóbb rétegeire jellemző cselekvési logika bemutatásakor (Douglas 1970) egyaránt az a kérdés foglalkoztatta: miképpen határozható meg a szimbolikus formák funkciója, hogyan jönnek létre, működnek és erodálódnak a szimbólumrendszerek, mit jelent a szimbolikus konstrukció folyamata.³⁴

A veszély antropológiai megközelítésének kiindulópontjául is a korábbi, formális-normatív megközelítések kritikája szolgált. Douglas kétségbe vonta a tudományos „kockázatipar” azon törekvéseinek jogosságát, melyek során kvantitatív módszerek segítségével próbáltak létrehozni a kockázatok között valamiféle objektív, a társadalom számára kötelező érvényű rangsort. A pszichometrikus paradigma képviselőivel egyetértve kiemelte, hogy nem léteznek olyasfajta mércék, amelyek mechanikus módon kifejezik és megjelenítik a társadalom számára elfogadható kockázatot; az értékek és a bizonytalanság mindig is a probléma integráns részét alkották és alkotják.

Douglas szerint a kockázatvállalás, kockázatelhárítás, a bizalom és a szorongás egy olyan dialógust alkot, amely arról szól, hogy szimbolikus úton hogyan szervezhető meg és tehető a résztvevők számára biztonságossá egy társadalmi rendszer. Az egyes kultúrákban ugyanis paradox módon nagyfokú bizonytalanság áll fenn a tekintetben, hogy a bizonytalanságoknak milyen megnyilvánulási formái, módjai léteznek, hiszen valójában csakis a jövő képes választ adni arra, választhattak volna-e a társadalmak egy másik, kevesebb veszéllyel járó, biztosabb fejlődési utat. Egy társadalmon belül viszont – éppen a bizonytalanság minimalizálása érdekében – mégis konszenzusra kell jutni a kockázatok rangsorát illetően. Ez számos ok miatt nem tűnik egyszerű vállalkozásnak: a veszélyek megítélésekor nem rendelkezünk egy olyan, biztos mércével, amelyre nyugodtan

(32. *folyt.*) hogy a ma döntései a holnap döntéseinek okaiként szolgálnak, úgy az anticipált jövő egyre jobban meghatározza a mindenkori jelent, hiszen csak így dönthetünk a következményekről. A jövőre már nem tekinthetünk úgy, mint valamilyen bizonytalan, kontúrok nélküli eljövendőre, hanem a jelen döntéseiben is kalkulálni, számolni kell vele. A „kockázat” fogalom fontosságát ebben a megközelítésben az adja, hogy megjeleníti számunkra a társadalmi élet kontingens voltát, s mintegy a jelenben utal a jövőre. (Ezen a társadalomelméleti szinten érdemes volna Richard Rorty „esetlegesség” fogalmát is figyelembe venni. Rorty szerint társadalmi létezésünk során nem nagy, szükségszerű igazságok irányítanak bennünket, hanem kis, kontingens tények tömege [Rorty 1994].)

33 Így Lévi-Strauss életműve gyakorlatilag nem más, mint e szimbolikus rend különböző megnyilvánulási formáinak – a totemizmustól kezdve a mítoszokon keresztül a „vad gondolkodásig” –, a társadalom szimbolikus eredetének értelmezése. (Ebből a szempontból is jó összefoglalót ad magyar nyelven Fejős Zoltán tanulmánya. Lásd Fejős 1995.)

34 A nagyon sokrétű és gazdag életművön belül jelen összefüggésben csupán a veszélyek szimbolikus elhárításával foglalkozó tanulmányokkal tudunk foglalkozni. (Részletesebb pályarajzot nyújt magyar nyelven Dupcsik Csaba tanulmánya. Lásd Dupcsik 1993.)

ráhagyatkozhatnánk; tökéletlen tudásunk és ismereteink birtokában a számtalan veszély, kockázat kis töredékét ismerjük csupán; a lehetséges károk tekintetében szinte végtelenül széles választékkal konfrontálódunk. Mary Douglas – aki a kockázatot a jövőről való *tudás* és a kíváncsi perspektívákról való *konszenzus* közös termékének tekinti – a következő mátrix segítségével próbálja a kockázat fogalma körüli szemantikai mezőt fölvezetni a jelenlegi helyzetet értelmezni (Douglas és Wildavsky 1982):

Konszenzus	Tudás	
	Biztos	Bizonytalan
Teljes	Probléma: technikai Megoldás: kalkuláció	Probléma: információhiány Megoldás: erőteljes tudományos kutatás (Az államigazgatás szokásos megközelítésmódja)
Kérdéses	Probléma: egyet (nem) értés a következményeket illetően Megoldás: kényszer v. diszkusszió	Probléma: tudás és konszenzus Megoldás: ? (A jelenlegi helyzet a kockázattérkékelés vonatkozásában)

A kockázateszlelés általa kidolgozott *kulturális elmélete* egységes rendszernek tekinti a társadalmi környezetet, az észlelő szubjektumot és a szelekciós elveket: eszerint mindenfajta kockázateszlelés társadalmi filtereken keresztül történik, s eközben a társadalmat alkotó különböző kulturális formációkba ágyazódik bele. Douglas a kockázateszlelést olyan társadalmi folyamatként értelmezi, amelynek során a társadalom létrehozza a saját „domináns konszenzusát”³⁵ arról, hogy mely veszélyek váltják ki a legnagyobb szorongást, illetőleg milyen kockázatok föl vállalása tekinthető még ésszerűnek. A társadalom a kockázatok rangsorának megállapításával egy időben megalkotja saját „felróhatósági rendszerét”, amely a természeti veszélyeket morális bűnökkel, tévedésekkel kapcsolja össze,³⁶ s így ezek felvállalása azonnal társadalmi rosszállás tárgyává válik.

Az elmélet bizonyítékául saját – például az egykori Zaire-ben élő lele törzs tagjai között végzett – terepmunkájának tapasztalatai szolgálnak: az általa vizsgált premodern társadalmak – noha mindennapjaikat számos bizonytalanság és veszély terhelte – nem ismerték a kockázat fogalmát. A társadalmilag megmagyarázhatónak, kezelhetőnek tartott veszélyek számukra úgy jelentek meg, mint különböző morális vétségek miatt, a fenyegető erők által könyörtelenül kirótt büntetések, melyeket nem a környező világ feltételeinek megváltoztatásával, hanem szimbolikus stratégiákkal, mágikus praktikákkal – amulettekkel – lehet megelőzni.

35 Ebből a szempontból is érdemes szemügyre venni Susan Sonntag esszéket (Sonntag 1983, 1990), amelyek a legfélelmetesebbnek tartott betegségek (tuberkulózis, rák, AIDS) kapcsán mutatják be, hogyan alakult ki egyfajta társadalmi konszenzus a veszélyek kezelését illetően, s miképpen próbálnak meg az érintett társadalmak szimbolikus úton (is) védekezni ellenük. (Az AIDS-ről alkotott kulturális koncepciókat lásd még Douglas és Calvez 1990.)

36 Douglas egyik példája világosan bemutatja, hogyan működik a „kulturális észlelés elmélete”: noha az ivóvíz a 14. században is (miként korábban is) permanens veszélyforrást jelentett az egészségre nézve, a nyilvánosság számára csak azután vált aggodalom forrásává, amikor plauzibilisnek tekintették azt a vádat, hogy a zsidók megmérgezik a kutakat.

Az érvelés következő részében Douglas azt a kérdést teszi föl, hogy miképpen jön létre a társadalmi konszenzus, hogyan alakulnak ki a különböző „kockázatkultúrák”. Álláspontja szerint a konszenzus létrehozásában nagy szerepet játszik a *kulturális előítélet*, mely minden társadalmi szerveződés integráns alkotórésze,³⁷ s amely dönt arról, mely dolgokat kell figyelembe venni, és melyeket lehet elhanyagolni. Az intézmények által közvetített kulturális előítéletek tehermentesítik az individuumot, aki egyébként képtelen volna a modern társadalmak áttekinthetetlen tömegű kockázatát és veszélyeit közvetlenül, minden segítség nélkül megragadni, interpretálni. A kockázatok szociálisan – intézményeken keresztül – közvetített szelekciója megfelelően képes strukturálni a kockázatok individuális észlelését és kezelésmódját; mind a társadalom központi intézményei – a „piac”, illetőleg a „hierarchia” –, mind a társadalom periferiáján található nem hierarchikus, önszerveződésen alapuló, kollektív kultúrák – a „szekták”³⁸ – specifikus szelekciós mintákat nyújtanak ahhoz, hogyan kell a kockázatokat észlelni. Douglas kiemeli, hogy a kockázatok mindig meghatározott életstílusokhoz kapcsolhatók, s az egyének, akik különféle társadalmi szerveződések tagjai, mindig annak alapján szelektálnak a különböző veszélyek között, hogy milyen életstílushoz kívánnak kapcsolódni.³⁹ (Mary Douglas érvelése egyébként sok rokonságot mutat Pierre Bourdieuu hetvenes években született tanulmányaival.)

Douglas – Wildavskyval közösen írt – a veszélyek kulturális meghatározottságával foglalkozó alapművében (Douglas és Wildavsky 1982) a korábbiakban röviden bemutatott elmélet segítségével az amerikai környezetvédő mozgalmak működésének társadalmi gyökereit igyekezett föltárni. Ennek során tudásszociológiai és intézményelméleti beállítottságának megfelelően azokat az intézményeket vizsgálta, amelyek felelősek azért, hogy a hetvenes évektől fogva – ekkor vált a környezetszennyezés hirtelen problematikussá – megingott a fizikai világba vetett bizalom: az amerikai társadalom egyre nagyobb része ugyanis már nem úgy tekintett a tudományra és a különféle technológiákra, mint a biztonságos tudás s a természet fölötti uralom letéteményesére, hanem egyre inkább úgy, mint a veszélyérzet egyik forrására. Douglas az általa „szektának” nevezett s mind gyorsabban kiépülő, megszilárduló intézménytípust tette felelőssé a technikai és ökológiai kockázatokkal szembeni, növekvő társadalmi érzékenységet; s érvelése szerint a nyilvánosság egyre nagyobb része vált fogékonnyá a „perem” e jellegzetes kultúrája iránt. A „szekták” által képviselt „kulturális előítélet”, speciális „habitus” – egyfajta negatív jövőkép (ahol a jövő sokkal rosszabb lesz, mint a jelen), a hosszú időtáv előnyben részesítése, profetikus attitűd a centrum hibáinak ostromozásakor – ismerősként köszön vissza a különféle környezeti konfliktusokból...

Douglas egyik legfőbb érdeme annak a tarthatatlanná vált dichotómiának a fölszámolása, amely a problémát a természeti környezet objektív, kalkulálható kockázatait és az individuális észlelés szubjektív elfogultságai között osztja föl. A kulturális antro-po-

37 „Az emberek szociális elfogultságai alapján szervezik meg a világukat” – fogalmaz szentenciaszerűen Douglas.

38 Douglas a társadalmi szerveződés fenti három típusát különíti el, amelyek a kockázat három, különböző szemléletmódját hozzák létre. (Douglas a grid/group sémát használja fel az individuális észlelés és a társadalmi kontextusok közötti kapcsolat magyarázatához; a sémának az elmélettörténetben játszott szerepét jól mutatja be Dupcsik Csaba már említett tanulmánya [Dupcsik 1993].)

39 Ennek során az egyes csoportokhoz tartozó individuumok meghatározott, valószínűtlen károkat és veszélyeket különleges jelentőséggel ruháznak fel; így a környezetvédő mozgalmak a levegő minőségének romlását, mások éppen a közbiztonság ellehetetlenülését tekintik katasztrofális következményekhez vezető jelenségeknek.

lógia álláspontja szerint az individuumok szubjektív észlelése és a természettudományok által létrehozott ismeretek között ott húzódik az értékek, a hiedelmek, egyszóval a *kultúra* területe, amely létrehozza azokat az elfogultságainkat, előítéleteinket, melyek meghatározzák számunkra, hogyan is tekintsünk az új technológiák társadalmi felhasználására.

A könyv megjelenése óta számos kritika is megfogalmazódott Douglas elméletével – elsősorban kiinduló feltevéseivel – szemben: az egyik irányzat kétségbe vonja, hogy az új technológiák által fölvetett kockázatprobléma valóban megragadható volna egy nagyon általános, a kulturális antropológia tudáskészletére és megközelítésmódjára támaszkodó vonatkoztatási keretben. Mások kétségüknek adnak hangot a tekintetben, hogy a kockázat problematikája kapcsán valóban pusztán különböző észlelésekről és értékelésekről van-e szó, s fölvetik, hogy valószínűleg minden kultúrában létezik az észlelt és a tényleges kockázatok közötti szemantikai megkülönböztetés (Krohn és Krücken 1993). Ez utóbbi kritika ismerősnek tűnhet számunkra, mert abból a korábban már ismertetett formális-normatív megközelítésből származik, mely a kockázatokat objektívnek, az észleléstől és értékeléstől függetlenül létezőnek, s így összehasonlíthatónak tekinti.

2.3.2 ULRICH BECK ELMÉLETE A „KOCKÁZATTÁRSADALOM” KONFLIKTUSAIRÓL – A TÁRSADALOMELMÉLETI SZINT

A társadalom és a technika közötti megváltozott viszonyt a német szociológus, Ulrich Beck némileg civilizáció- és technikakritikai jellegű *„kockázattársadalom”-elméletében* próbálta összefoglalni a nyolcvanas évek közepén.⁴⁰ Beck szerint a nyugati, posztindusztriális társadalmakban történelmi léptékű korszakváltás játszódik le: átalakul a társadalom viszonya a természet és a kultúra azon erőforrásaihoz, melyekre egész létét felépítette. Jelentős mértékben módosul a társadalom beállítódása az önnön maga által létrehozott veszélyekkel és problémákkal kapcsolatban, mivel a modernizálódási folyamat során szisztematikusan létrehozott katasztrófa potenciál kvalitatíve más fokú veszélyeztetettséget, bizonytalansági tényezőt jelent, olyat, amely túlnő a társadalom hagyományos biztonságképzelésein, s megkérdőjelezi az eddigi társadalmi rend számos alapfeltevését. A modernség – története során először – azzal a ténnyel szembesül, hogy a technológiai fejlődés következményei megsemmisíthetők (Beck 1986).

Ezzel a folyamattal párhuzamosan a kultúra területén is jelentős változások figyelhetők meg: a korábban érvényes, kollektív és csoportspecifikus jelentésforrások (a fejlődésbe vetett hit, az osztálytudat s vele együtt az osztályok, a család funkciói) eltűnnek, módosulnak, újjáalakulnak (Beck 1986, 1988, 1993). Ezáltal végbemegy egy újfajta individualizálódási folyamat, amelynek során minden definíciós teljesítmény az egyén feladatává válik, ő lesz a jogok és a kötelezettségek hordozója, s egyedül kell szembenéznie az ipari társadalom termelte veszélyekkel, ambivalenciákkal (Beck és Beck-Gernsheim 1993; Szabó 1997: 57).⁴¹

⁴⁰ A technikakritika eszmétörténeti vonulata Max Weber óta már hagyományosan jelen van a német társadalomtudományban, társadalomfilozófiában – többek között – Arnold Gehlen, Herbert Marcuse munkásságában, a frankfurti iskola elméleteiben, Hans Schelsky elméletében a „technikai államról”, valamint Karl Jaspers és Hans Jonas munkásságában.

⁴¹ Többen igen élesen kritizálták Becket azért, mert rendkívül heterogén jelenségeket (a tradicionális rendi jellegű és az osztályidentitások eltűnése, a tudomány által létrehozott nagytechnológiák megjelenése) sorolt be a „kockázattársadalom” címszáva alá (Bonß 1991). (A „Beck-kritika” néhány jelentősebb tanulmánya a következő: Breuer 1989; Brock 1991; Joas 1988.)

Beck egy átfogó társadalomelméleten belül értelmezte azt a jelenséget, hogy megváltozott a posztindusztriális társadalmak viszonya a tudományos és technikai fejlődés termékeihez, ezek veszélyességéhez, kockázataihoz.⁴² Álláspontja szerint kétfajta modernizálódás létezik: az *egyszerű* és a *reflexív*. Az egyszerű modernizálódás a *tradíció* racionalizálását jelenti, és a technika által megtestesített racionalitás lineáris növekedése jellemző rá; a technika a jólét forrása. Beck szerint – akárcsak a bizonytalanság- és veszélykonceptiók társadalmi, kulturális jelentését vizsgáló legtöbb szociológus és antropológus szerint – az európai társadalomtörténet három nagy fázisra bontható: a premodern társadalmak nem kalkulálható, nem előrelátható veszélyei, fenyegetései a célracionális ellenőrzés kiépülésével, az életösszefüggések ellenőrizhetővé, kiszámíthatóvá tételével kockázatokká alakulnak át. Számos társadalomtörténeti, társadalomfilozófiai mű foglalkozik különböző példákon keresztül azzal a kérdéssel, hogyan alakították át a „bizonytalanságot” „bizonyossággá”, milyen társadalmi szereplők, intézmények vettek ebben részt, miképpen rekonstruálhatók azok a tanulási folyamatok, amelyek révén az individuumok tapasztalatokra és tudásra tettek szert a bizonytalanság kezelésének vonatkozásában (például az ipari társadalom kiépülésekor létrejött nagyfokú szegénység kezelése a társadalombiztosítás gondolatának megjelenése és intézményrendszerének kiépülése révén; lásd Evers és Nowotny 1987; Evers 1989; Ewald 1986, 1989). Egyre több – korábban reflektálatlanul „természetinek” tekintett terület (a család nagysága, a nevelés kérdései) változott társadalmivá és individuálissá, s mindezzel együtt járt a felelősség, a döntés, a megítélés kategóriájának megjelenése. Ebben nagy segítséget jelentett egy kognitív, intézményesült eszköz, a valószínűség-számítás – amely a kockázatokat kalkulálhatóvá és összehasonlíthatóvá tette;⁴³ s nagy segítséget jelentett a biztosítási rendszer létrejötte is,⁴⁴ melyhez sok szállal kapcsolódott az ekkor kialakult gondoskodó állam (*Vorsorge-, Versorgungsstaat*) eszméje (Ewald 1986). Ez a társadalom a technikai, tudományos fejlődés, a modernizálódás következményeit kalkulálhatónak, ellenőrizhetőnek tekintette, a fellépő konfliktusokat szabályozhatónak tartotta.

A „modernség modernizálódásával” tulajdonképpen a modernség rajzolja újjá önnön koordinátáit, s ezzel egy új társadalmi képződmény jött létre, melyet Beck *kockázattársadalom*nak nevez. A tradicionális bizonyosságok erodálódásával, a célracionális kalkuláció fikcióvá válásával a modern társadalmak kockázattársadalmakká alakultak át; a történelem során először vált irreálissá a biztonságopció mint a társadalmi cselekvés központi viszonyítási pontja; a kockázat elleni fellépés újabb kockázatokat szül. A kockázattársadalom kezdete még a megelőző, ipari társadalomba nyúlik vissza: az induszt-

42 Némedi Dénes szerint Beck elmélete azért keltett jelentős visszhangot, mert nem szigorú értelemben vett szakmai kérdéseket tárgyal, hanem átfogó szociológiai értelmezést nyújt a társadalom számára, s ezzel olyan tradícióba tartozik, melynek tagjai többek között David Riesman, Kenneth Galbraith, Daniel Bell, Raymond Aron (Némedi 1988: 98). Hasonlóan érvel Krohn és Krücken, akik abban látják Beck fő érdemét, hogy a technikai fejlődés rendkívül heterogén jellegű veszélyeit úgy foglalta össze, hogy a társadalomtudósok mellett a politikusok s a szélesebb közvélemény is kapcsolódni tudott téziseihez (Krohn és Krücken 1993).

43 Így a kockázatok nem hoznak létre valamiféle csoportidentitást. (Amint a preindusztriális társadalmak esetében megfigyelhető, a kockázatok főképp foglalkozásokhoz kötődnek, s így egyfajta normatív köteléket is képezhetnek az individuumok között.) Másrészt, éppen a statisztikai szemléletmód, a valószínűség-számítás miatt eltűnnek a kulturálisan értelmezhető különbségek az eltérő kockázatok között; mindenfajta kockázatos tevékenység, technológia összemérhetővé vált ebben a homogén közegben (*Versachlichung und Entmoralisierung von Risikodefinition*).

44 A biztosítás eszméjének és a biztosítási rendszernek a társadalomtudományokban betöltött szerepe több helyen is előkerül; részletesebben lásd Bonß 1982.

riális társadalom folyamatos fejlődése, dinamikája, modernizációja olyan társadalmi, politikai, ökológiai és individuális kockázatokat hozott létre, amelyek fokozatosan kivonták magukat a társadalom ellenőrző és biztonsági intézményei alól.⁴⁵ A társadalom intézményei képtelenek megküzdeni az új típusú kockázatok által felvetett problémákkal – nem érvényesek a korábbi társadalmi intézkedések, az etikai-jogi alapelvek, kategóriák, a politikai döntések eljárásai –, mivel ezen intézmények egy modernizálódó társadalom termékei, ám mostanra elveszítették életvilágbeli alapjukat. Az individuális cselekvések esetében mindez azt jelenti, hogy a célracionális cselekvés előre nem látható, későbbi következményei újra meg újra visszacsempészik a cselekvésekbe a kiszámíthatatlanságot, az áttekinthetetlenséget s az ebből logikusan következő felelősség nélküliséget. A társadalomtudományok számára pedig azzal a következménnyel jár az új helyzet, hogy az „új áttekinthetetlenség” és többértelműség miatt csődöt mondanak az általa használt kategóriák, módszerek.

Ez a helyzet leginkább az ökológiai krízisben jut kifejeződésre, amely Beck számára nem annyira környezeti, környezetvédelmi problémaként, mint inkább a fejlett ipari társadalom intézményes válságaként jelenik meg. Míg a modern társadalmak fő kérdése az, hogyan oszthatók el *legitim* módon a társadalmilag megtermelt javak, a kockázattársadalom konfliktusai arról szólnak, hogyan lehetséges a modernizációs folyamatban szisztematikusan előállított veszélyeket, kockázatokat megakadályozni, elhárítani, dramatizálni (Lau 1989; Beck 1993). Noha ezek a konfliktusok különböző szinteken és területeken zajlanak – így például az atomenergia társadalmi felhasználhatóságáról éppúgy folynak viták a politika és a tudomány szférájában, mint a jogi szabályozásban és a tömegkommunikáció médiumaiban⁴⁶ –, ám az érdekcsoportok összecsapása mindenképpen a nyilvános diskurzus része. A nyilvános diskurzus egyik fő jellegzetessége, hogy erősen szimbolizált formában ugyan, de mégis elosztási harcokról van szó, melyet elleplez a szigorúan szakmai érvelés objektívált, önálló logikája. A kockázatviták szimbolikus jellegét jól mutatja az a tény is, hogy e konfliktusok csak a legkritikább esetben válnak egy technológia/ipari létesítmény melletti/elleni döntés kizárólagos okává; a tényleges döntéseket a legtöbb esetben mégiscsak gazdasági számítások határozzák meg, ugyanakkor a szimbolikus politika, a döntéslegitimáció szintjén domináns szerep jut ezeknek a konfliktusoknak.

Mivel a későmodern társadalmakban létező magas fokú munkamegosztás mellett, az ipari termelés komplexitása, illetőleg a kockázati rendszerek sajátossága miatt e civilizációs kockázatok okát nem nagyon lehet megnevezni, a nyilvánosságban elkeseredett harc folyik a kockázat fogalmának definíciója körül, hiszen ezeknek a definícióknak valóságkonstituáló jelentése van⁴⁷ (Wolf 1988). Egy különböző szereplőkkel benépesi-

45 Egy fontos dichotómiát vezet be ennek kapcsán Luhmann, aki számára a *kockázat* – *veszély* megkülönböztetés egybeesik a döntéshozó – döntéstől érintettek közötti dichotómiával; ugyanakkor, álláspontja szerint nem alakulnak ki tiszta konfliktusvonalak, mivel a döntéshozók és az érintettek közötti összecsapások, konfrontációk konkrét helyzetekhez kötöttek. Luhmann nagy figyelmet fordít az újfajta technológiákra jellemző katasztrófafapotenciál társadalmi-kulturális hatásainak bemutatására is, szerinte nagymértékben ez a tényező felelős a megértési nehézségekért, a szembenálló felek közötti áthághatatlan szemléletbeli különbségekért; ezen a tényezőn futnak zátonyra azok a korábbi próbálkozások, amelyek a károk fellépési valószínűségének, a statisztikáknak a segítségével próbálták racionalizálni az új típusú veszélyeket (Luhmann 1990).

46 Peters az „atomenergia-vita” következő „arénáit” különíti el: parlamenti, tudományos, adminisztratív, jogi, tömegkommunikációs (Peters 1993).

47 A definíciók Lau szerint egyebek mellett olyan kérdésekről döntenek, mint az érintett csoport nagysága, lokalizálása, a következmények ideje, az érintett csoport társadalmi-biológiai jegyei, a kockázatot létrehozó

tett térből, egy strukturálatlan cselekvéshalmazból e definíciókon keresztül jön létre a konfliktusvalóság, vagyis az a mód, ahogyan maguk az események megjelennek a nyilvánosság előtt. Amelyik csoport felülkerekedik ebben a küzdelemben, az konstruálja meg a „kockázatvalóságot”, s ezzel meghatározza a kockázat által érintett csoport nagyságát, helyét, a következményeket, a kockázat okozóit és a fellépési valószínűséget.

A definíciós harcok nagymértékben függenek a tudománytól, azaz közvetett módon manifesztálódnak. Így a viták legfontosabb jellemzője a tudományos érvek jelentős szerepe, melyeket a szereplők szűkös erőforrásként használnak föl saját igazuk alátámasztására. A tudományos információk, eredmények, értéktételek jelentőségét növeli, hogy a konfliktusok főként technológiai problémák definiálása, technikai jellegű hatások vizsgálata körül zajlanak, s ráadásul a legtöbb esetben túlságosan is nagy „bizonytalansági zóna” övezi az egyes technológiákat, amelyet a tudományos eredmények segítségével lehet ellenőrizhetővé tenni. Így a kockázat tudományos definíciói – azon túl, hogy közvetlenül vagy közvetett módon meghatározzák a társadalom különböző szereplőinek cselekvési terét – olyan hatalmi erőforrásokat jelenítenek meg, amelyek közvetve/közvetlenül befolyásolják a szereplők játéktérét, s ez mindenképpen a hagyományos, mindennapi tudás leértékelődéséhez vezet.

Beck úgy látja, hogy egy olyan társadalomban is lehet tiltakozni a kockázat ellen, mely naponta hoz létre új veszélyeket, s lehet a kockázatot minimalizálni és racionalizálni. Alapvetően, a végbement változásokat (a hatalommegosztás elveinek alkalmazása a technika fejlődésére, a szakértői monopólium felszámolása) figyelembe véve optimista.⁴⁸ Véleménye szerint új, demokratikus elemek épültek be a különféle technológiák kapcsán a politikai döntéshozatalba;⁴⁹ olyan kérdések is fölkeltek a nyilvánosság figyelmét, amelyek korábban egyáltalán nem álltak a közérdeklődés középpontjában.

Beck a későbbiek során is erőteljesen foglalkozott a „kockázattársadalom” elméletével, mégpedig kétfajta megközelítésben: egyrészt – főként az általa szerkesztett *Soziale Welt* című társadalomtudományi folyóirat hasábjain – a kockázattársadalom elméletén belül számos empirikus tanulmány⁵⁰ létrejöttét segítette, inspirálta, amelyek azt mutatták be,

(47. folyt.) csoport ismérvei, nagysága, a veszélyek, katasztrófák fellépésének valószínűsége, a kockázat költségei, a kockázat következményének kvantitatív/kvalitatív jegyei, a kockázatok felvállalásából adódó esélyek, nyereségek, a károk (és okaik) láthatósága, észlelhetősége, a kockázatok individuális kezelésének lehetőségei, a kockázat diszciplináris hozzárendelése meghatározott szakértői csoportokhoz (Lau 1989: 427–428).

48 Számos kritika utal a becki elképzelés mögött meghúzódó objektivistá történetfilozófiára, amely hisz a történelem teleologikus jelentésében (Bechmann 1993).

49 Ezzel kapcsolatban Beck a *szubpolitika* fogalmát használja (Beck 1993), amelynek kettős jelentést ad: egyrészt azt a jelenséget érti ezen, hogy a fejlett ipari társadalmakban a technológiai döntések politikai legitimálás nélkül, a politika „küszöbe” alatt zajlanak. Másrészt – és ez a döntőbb vonatkozása – arra az új politikai kultúrára utal, amely lehetővé teszi a modernség ökológiai szempontokat is figyelembe vevő megújítását, s képes arra, hogy a különböző technológiák, technikai/ipari létesítmények kapcsán konszenzust hozzon létre. (A fogalom kritikai tárgyalását lásd Priddat 1991 és Hitzler 1992.)

50 Ezekben a munkákban számtalan téma kerül szóba: az új típusú és a régi kockázatok közötti különbségtétel (Lau 1989); az „idővel” összefüggő, sajátos problémák (Hiller 1993; Posner 1990); a technikai rendszerek strukturális tulajdonságainak következményei (Japp 1992, 1996); a különböző technológiákhoz, kockázatokhoz, veszélyekhez kapcsolt eltérő kulturális jelentések (Krohn és Weingart 1986); a tudomány szerepe a konfliktusokban (Bonß 1993; Bonß, Hohlfeld és Kollek 1992, 1994; Daele 1987; Krohn és Weyer 1989; Weingart 1983; Wolf 1988, 1992); a tömegkommunikációs eszközök befolyása (Jung 1989; Peters 1993, 1994); a szakértők tevékenységének értelmezése (Hartmann és Hartmann 1982; Hirtzler 1994; Nowotny 1980, 1982). A témák sokszínűsége mellett a vizsgálat perspektívái is jelentősen különböznek egymástól: a nagyon gyakorlatorientált, a tanácsadást, az egyes konfliktusok feloldását célul kitűző tanulmányok mellett jelen vannak a kockázatok politikai jellegű szabályozásainak kérdéseit tárgyaló művek (Hiller és Krücken 1997) éppúgy, mint a részproblémákat és -területeket vizsgáló kutatások.

miképpen viszonyul a kilencvenes évek német társadalma a kockázatokhoz, veszélyekhez, s milyen speciális technikákat alkalmaz velük kapcsolatban. Későbbi, a kilencvenes évek második felében született írásaiban azonban már máshova helyezi a kérdések hangsúlyát: elsősorban az általa hol „kockázattársadalomnak”, hol „második modernségnek”, hol „reflexív modernizálódásnak” nevezett újfajta társadalmi-kulturális képződmény kontúrjainak felvázolásával, társadalomelméleti értelmezésével foglalkozik.⁵¹

2.4 A magyar kutatások

A környezeti veszélyekkel kapcsolatos konfliktusok kutatása Magyarországon a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején kezdődött meg. Főleg a Magyar Tudományos Akadémia Konfliktuskutató Csoportjának keretei között indultak meg olyan vizsgálatok, amelyek a társadalmi kockázatok percepciójával, a különféle veszélyes létesítmények lakossági fogadtatásával, az esetleges ellenállásokkal, az optimális döntési módszerek kialakításával foglalkoztak. E kutatások alapirányultságát döntően két szempont határozta meg: egyrészt az, hogy a nemzetközi, főként angolszász irodalomban ekkor a pszichometrikus paradigma volt az uralkodó, másrészt az, hogy az a hazai terület, amelyen először megjelentek az ilyen típusú kérdések, a rendszerelmélet, a rendszerkutatás volt.

A nyolcvanas években a környezeti veszélyekkel foglalkozó kutatásoknak két nagy, egymással szoros kapcsolatban álló területét lehet elkülöníteni: az egyik inkább az elméleti keretek kialakítását tartotta fontosnak, a másik irányzat pedig konkrét esettanulmányok révén próbálta felderíteni a környezeti konfliktusok alapstruktúráit. Az elméletibb jellegű kérdésfeltevések közül elsősorban a kockázat-összehasonlítással, kockázatpercepcióval foglalkozó kognitív pszichológiai irányzat vetett fel fontos kérdéseket (Engländer *et al.* 1987; Engländer és Czvetkovich 1993; Engländer, Szabó és Slovic 1988). A magyar kutatások elsősorban azt próbálták tisztázni, milyen módon befolyásolja, determinálja a társadalmi környezet a kockázatok észlelését. E célból kultúráközi összehasonlító empirikus vizsgálatokat folytattak, s az amerikai módszerek és eredmények alapján megrajzolták a magyar társadalom kockázattérképét is, s kísérletet tettek a két társadalom kockázateszlelésében és -értékelésében megfigyelhető azonosságok és különbségek magyarázatára.⁵²

A főként döntéseméleti gyökerekkel rendelkező, társadalmilag talán érzékenyebb irányzat (Farágó és Vári 1988, 1989; Farágó, Vári és Vecsenyi 1990; Nováky 1989; Vári, Farágó és Vecsenyi 1987; Vári és Vecsenyi 1984; Vári, Vecsenyi és Paprika 1986; Vári 1993; Farkas 1992, 1995, 1996) is több szállal kapcsolódik a kockázatdiskurzushoz. Az empirikus munkák közül kiemelkednek a zsámbéki és az aszódi veszélyeshulladék-le rakó körüli lakossági tiltakozással, a váci és a monorierdei környezetszennyezési konfliktussal foglalkozó esettanulmányok. A konfliktusok egyik fő problémájaként az információval való rendelkezést, ellátottságot-ellátatlanságot írják le: a „telepítési konfliktusok” nem is jöttek volna létre, ha a helyi lakosság, a társadalom elegendő információval rendelkezett volna a telepítés helyéről, körülményeiről, feltételeiről. Mivel – különféle

51 Külön összeállítást lehetne szentelni azoknak a tanulmányoknak, köteteknek, amelyek a „reflexív” vagy „második” modernség kategóriája alatt születtek meg, többek között Beck, Scott Lash és Anthony Giddens tollából (a Suhrkamp kiadó immáron egy önálló sorozatot indított el ezen a címen).

52 Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy a felmérések a nyolcvanas évek közepén történtek, s nyilvánvaló, hogy az azóta eltelt idő, s mindenekelőtt a politikai és társadalmi változások alapvető módosulásokat hoztak ezen a téren is.

okok miatt – nem álltak rendelkezésre az e kérdésekre vonatkozó információk, ezért a tudás hiányát bizonytalan elképzelésekkel, hiedelmekkel pótolták.

A nyolcvanas évekbeli magyarországi konfliktus- és kockázatelméleti kutatások egyik összefoglaló szintézise a három szerző – Faragó Klára, Vári Anna, Vecsenyi János – által jegyzett, s 1990-ben a Magyar Közvélemény-kutató Intézet révén kiadott *Csak ne az én kertembe! Konfliktus a dorogi veszélyeshulladék-égető körül* című tanulmánygyűjtemény. A könyv egy konkrét ügy – a dorogi veszélyeshulladék-égető körül kirobbant konfliktus – kapcsán mutatja be azokat a módszereket és elméleteket, melyeket ez a főként döntéselméleti, illetőleg kognitív pszichológiai irányzat alkalmasnak tart az ilyen típusú környezeti problémák (az ún. hulladékkonfliktusok) leírására és értelmezésére. A könyv középpontjában több szempontból is a *döntés* fogalma áll: a bemutatott konfliktus egy döntés következményeként jött létre, az elemzők többfordulós, döntési folyamatként közelítik meg az eseményeket, az elemzés célja pedig éppen a döntés támogatása (Faragó, Vári és Vecsenyi 1990: 29) volt.

3. Jelen összeállításunk elé

Az összeállításban olvasható három, egymástól nagyon különböző jellegű tanulmánnyal megpróbáltunk ízelítőt adni a kockázatdiskurzus szinte áttekinthetetlenül széles és gazdag irodalmából. Válogatásunk természetesen már csak terjedelmi okok miatt sem lehet teljes, s csupán jelezni próbál néhány olyan problémát, amely talán a magyar társadalomtudomány számára is releváns. Reméljük, hogy a bemutatott elméleti megközelítések segítségével a magyar társadalomban jelen levő környezeti konfliktusok, valamint a veszéllyel és a bizonytalansággal szembeni különböző beállítódások is jobban értelmezhetők. Az összeállításban szereplő szerzők magyar nyelven lényegében most jelennek meg először.

Wolfgang Bonß írása kísérlet a kockázatokról szóló társadalomtudományi diskurzus főbb csomópontjainak meghatározására. A szerző a kockázat fogalmának történetét vizsgálja a társadalomtudományokban, s ezen keresztül bemutatja, hogy az egyes szerzők, klasszikusok miképpen beszéltek a bizonytalanságról, s milyen eltérő megközelítésmódok létezhetnek. A tanulmány második fele a bizonytalanság megkonstruálásának társadalmi vonatkozásaival foglalkozik, főleg antropológiai példaanyagot felhasználva. A legbővebben a modernsége jellemző bizonytalanságstruktúrát fejt ki Bonß, s eközben számos alapfogalmat mutat be: így nagy teret szentel a kockázat és a veszély közötti különbségtételnek, továbbá a felelősség kérdésének.

Mary Douglas némileg intellektuális önéletrajzra emlékeztető tanulmánya végigtekint a veszéllyel, kockázattal foglalkozó korábbi Douglas-írásokon, s ennek kapcsán elkészít egyfajta leltárt. Arra a kérdésre keresi a választ, miképpen próbálnak megküzdeni a közösségek a veszéllyel, és milyen stratégiákat használnak fel a különböző bal-esetekkel, veszélyekkel kapcsolatos felelősség megállapításakor.

Ulrich Beck az összeállításban közölt tanulmányában azt az utat írja le, amelynek során az ipari társadalmak átalakulnak kockázattársadalmakká: bemutatja és értelmezi a társadalom két állapota közötti különbséget, reflektál saját kritikusainak véleményére, s néhány vonással felrajzolja az új társadalom néhány jellemzőjét.

- Bechmann, Gotthard (szerk.) (1993): *Risiko und Gesellschaft*. Grundlagen und Ergebnisse interdisziplinärer Risikoforschung. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Beck, Ulrich (1986): *Risikogesellschaft*. Auf dem Weg in eine andere Moderne. Frankfurt: Suhrkamp.
- Beck, Ulrich (1988): *Gegengifte*. Die organisierte Unverantwortlichkeit. Frankfurt: Suhrkamp.
- Beck, Ulrich (1991): *Politik in der Risikogesellschaft*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Beck, Ulrich (1993): *Der Erfindung des Politischen*: zu einer Theorie reflexiver Modernisierung. Frankfurt: Suhrkamp.
- Beck, Ulrich és Elisabeth Beck-Gernsheim (1993): *Riskante Freiheiten*. Zur Individualisierung von Lebensformen in der Moderne. Frankfurt: Suhrkamp.
- Beck, Ulrich, Anthony Giddens és Scott Lash (1995): *Reflexive Modernisierung*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Bonß, Wolfgang (1982): *Die Einübung des Tatsachenblicks*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Bonß, Wolfgang (1991): Unsicherheit und Gesellschaft. – Argumente für eine soziologische Risikoforschung. In *Soziale Welt*, 42: 258–278.
- Bonß, Wolfgang (1992): Risiko und Angst. Zum Funktionswandel der Angst in der Risikogesellschaft. In *SOWI*, 21: 95–101.
- Bonß, Wolfgang (szerk.) (1993): *Wissenschaft als Kontext – Kontexte der Wissenschaft*. Hamburg: Junius.
- Bonß, Wolfgang (1995): *Vom Risiko*. Unsicherheit und Ungewißheit in der Moderne. Hamburg: Hamburger Ed.
- Bonß, Wolfgang, Rainer Hohlfeld és Regine Kollek (1992): Risiko und Kontext. Zur Unsicherheit in der Gentechnologie. In *Technik und Gesellschaft*, 6: 141–174.
- Bonß, Wolfgang, Rainer Hohlfeld és Regine Kollek (1994): Vorüberlegungen zu einem kontextualistischen Modell der Wissenschaftsentwicklung. In *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 439–454.
- Breuer, Stefan (1989): Das Ende der Sicherheit. Ulrich Becks „Gegengifte“. In *Merkur*, 486: 710–715.
- Brock, Ditmar (1991): Die Risikogesellschaft und das Risiko der Zuspitzung. In *Zeitschrift für Soziologie*, 20: 12–24.
- Conrad, Jobst (1986): Risikoforschung und Ritual. Fragen nach den Kriterien der Akzeptabilität technischer Risiken. In *Technik und sozialer Wandel*. Verhandlungen des 23. Deutschen Soziologentages in Hamburg, 1986. B. Lutz szerk., 455–463. Frankfurt.
- Covello, Vincent T. és Jeryl Mumpower (1985): Risk Analysis and Risk Management: A Historical Perspective. In *Risk Analysis*, 5: 103–120.
- Daele, Wolfgang van den (1987): Der Traum von der „alternativen“ Wissenschaft. In *Zeitschrift für Soziologie*, 16: 403–418.
- Douglas, Mary (1966a): *The Lele of the Kasai*. Ann Arbor: Books on Demand.
- Douglas, Mary (1966b): *Purity and Danger: An Analysis of Conceptions of Pollution and Taboo*. London: Routledge.
- Douglas, Mary (1970): *Natural Symbols. Explorations in Cosmology*. London: Barrie and Rockliff.
- Douglas, Mary (1986): *Risk Acceptability According to the Social Sciences*. New York: Russel Sage Foundation.
- Douglas, Mary (1991): Risk as a Forensic Resource. In *Daedalus*, 119(4): 1–16.
- Douglas, Mary (1992): *Risk and Blame*. Essays in Cultural Theory. London: Routledge.
- Douglas, Mary és Aaron Wildavsky (1982): *Risk and Culture*. An Essay on the Selection of Technological and Environmental Dangers. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Douglas, Mary és Marcel Calvez (1990): The Self as Risk Taker: A Cultural Theory of Contagion in Relation to AIDS. In *Sociological Review*, 38(3): 445–464.
- Dupcsik Csaba (1993): Mary Douglas kulturális antropológiája. In *Szociológiai Szemle*, 177–185.
- Engländer Tibor, Faragó Klára, Paul Slovic és Baruch Fischhoff (1987): Kockázátészlelés az Egyesült Államokban és Magyarországon. In *Pszichológia*, 7(4): 469–482.
- Engländer Tibor és G. Czvetkovich (1993): A társadalom mint vonatkoztatási keret magyar és amerikai diákok kockázátészlelésében avagy mi marad meg egy ideológiából. In *Pszichológia*, 13: 333–369.
- Engländer Tibor, Szabó Laura és Paul Slovic (1988): Izoláció és kockázátészlelés. In *Pszichológia*, 8(3): 333–351.
- Evers, Adalbert (1989): Risiko und Individualisierung. In *Kommune*, 7: 33–49.
- Evers, Adalbert és Helga Nowotny (1987): *Über den Umgang mit Unsicherheit*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Ewald, François (1989): Die Versicherungs-Gesellschaft. In *Kritische Justiz*, 22: 385–393.
- Ewald, François (1993 [1986]): *Der Vorsorgestaat*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Faragó Klára és Vári Anna (1988): *Tárgyalási módszerek környezeti konfliktusok kezelésére*. Budapest: MKI.
- Faragó Klára és Vári Anna (1989): Környezeti konfliktusok és megoldási lehetőségeik. In *Társadalomkutatás*,

- Faragó Klára, Vári Anna és Vecsenyi János (1990): *Csak ne az én kertembe!* Budapest: MKI.
- Farkas János (1992): A „szürke zóna”. Szakértők az államszocializmusban. Budapest: MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Intézete.
- Farkas János (1995): *Bevezetés a környezetszociológiába*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Farkas János (1996): Szakértők, szakértelem, szakértés. In *Társadalomkutatás*, 14: 5–20.
- Fejős Zoltán (1995): A szimbolizáció szerepe Lévi-Straussnál. In *Jelbeszéd az életünk*. A szimbolizáció története és kutatásának módszerei. Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor szerk., 276–289. Budapest: Osiris–Századvég.
- Fiddle, Seymour (szerk.) (1980): *Uncertainty. Behaviour and Social Dimensions*. New York: Praeger.
- Fischhoff, Baruch, Paul Slovic, S. Lichtenstein, S. Read és B. Combs (1978): „How Safe Is Safe Enough?” A Psychometric Study of Attitudes Towards Technological Risks and Benefits. In *Policy Sciences*, 9: 127–152.
- Fleischer Tamás (1993): Cápafogsor a Dunán: a dunai vízlépcső esete. In *Társadalomkutatás*, 11: 28–47.
- Halfmann, Jost (1990): Technik und soziale Organisation im Widerspruch. In *Riskante Entscheidungen und Katastrophenpotentiale*. Jost Halfmann és Klaus Peter Japp szerk., 12–34. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Hartmann, H. és M. Hartmann (1982): Vom Elend der Experten: Zwischen Akademisierung und Deprofessionalisierung. In *KZfjSS*, 193–223.
- Hennen, Leo és Hans-Peter Peters (1990): *Tschernobyl in der öffentlichen Meinung der BRD*. Jülich.
- Hiller, Petra (1993): *Der Zeitkonflikt in der Risikogesellschaft*. Risiko und Zeitorientierung in rechtsförmigen Verwaltungsentscheidungen. Berlin: Duncker & Humblot.
- Hiller, Petra és Georg Krücken (szerk.) (1997): *Risiko und Regulierung*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Hirtzler, Ronald (1992): Risiko: Eine öffentliche Inszenierung – im Rekurs auf Ulrich Beck. In *Sowi*, 21: 103–110.
- Hirtzler, Ronald (szerk.) (1994): *Expertenwissen*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Japp, Klaus Peter (1992): Selbstverstärkungseffekte riskanter Entscheidungen. Zur Unterscheidung von Rationalität und Risiko. In *Zeitschrift für Soziologie*, 21: 31–48.
- Japp, Klaus Peter (1996): *Soziologische Risikotheorie*. Funktionaler Differenzierung, Politisierung und Reflexion. Weinheim, München: Juventa.
- Joas, Hans (1988): Das Risiko der Gegenwartsdiagnose. In *Soziologische Revue*, 11: 1–6.
- Jung, Matthias (1989): Der öffentliche Sprachgebrauch und die Umweltdebatte in der BRD. Versuch der Kommunikationsgeschichte eines Themas. In *Sprache und Literatur in Wissenschaft und Unterricht*, 20: 76–98.
- Jungermann, Helmut (1990): *Risiko – Konzepte, Risiko – Konflikte, Risiko – Kommunikation*. Jülich.
- Jungermann, Helmut és Paul Slovic (1993): Die Psychologie der Kognition und Evaluation von Risiko. In *Risiko und Gesellschaft*. Grundlagen und Ergebnisse interdisziplinärer Risikoforschung. Gotthard Bechmann szerk., 167–209. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Kováts Ildikó és Vári Anna (1988): Egy környezeti konfliktus különböző értelmezései. In *JEL-KÉP*, 9(3): 66–71.
- Krohn, Wolfgang és Georg Krücken (szerk.) (1993): *Riskante Technologien: Reflexion und Regulation*. Eine Einführung in die sozialwissenschaftliche Risikoforschung. Frankfurt: Suhrkamp.
- Krohn, Wolfgang és Peter Weingart (1986): „Tschernobyl”, das größte anzunehmende Experiment. In *Kursbuch*, 85: 1–27.
- Krohn, Wolfgang és Johannes Weyer (1989): Gesellschaft als Labor. Die Erzeugung sozialer Risiken durch experimentelle Forschung. In *Soziale Welt*, 40.
- Lányi G. és Persányi M. (1993): A hazai hulladékkonfliktusok néhány sajátossága. *Környezet és Fejlődés*, 10–12.
- Lau, Christoph (1989): Risikodiskurse. Gesellschaftliche Auseinandersetzungen um die Definition von Risiken. In *Soziale Welt*, 40: 374–396.
- Luhmann, Niklas (1986): *Ökologische Kommunikation: kann der moderne Gesellschaft sich auf ökologischen Gefährdungen einstellen?* Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Luhmann, Niklas (1990): Risiko und Gefahr. In *Soziologische Aufklärung*, 5: 131–170. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Luhmann, Niklas (1991): *Soziologie des Risikos*. Berlin, New York: de Gruyter.
- Lübbe, Hermann (1994–1995): Sicherheit. Über Gründe schwindender Risikoakzeptanz. In *Zeitschrift für Wissenschaftsforschung*, 9–10: 143–162.
- Lüdtke, Alf (1992): Risk Perception Shadow. Zu einer ethnographischen Studie im US-Bundesstaat Michigan. In *Sowi*, 21: 117–121.
- Mazur, Allan (1983 [1980]): Gesellschaftliche und wissenschaftliche Ursachen der historischen Entwicklung der Risikoforschung. In *Gesellschaft, Technik und Risikopolitik*. Jobst Conrad szerk., 141–146. Berlin: Springer.
- Némédi Dénes (1988): Recenzió Beck Risikogesellschaft c. művéről. In *Szociológiai Figyelő*, 4: 91–95.
- Nováky Erzsébet (1989): Környezeti konfliktusok, környezeti döntések. In *Vezetéstudomány*, 20: 12–17.

- Nowotny, Helga (1980): Experten in einem Partizipationsversuch. Die Österreichische Kernenergiedebatte. In *Soziale Welt*, 31: 442–458.
- Nowotny, Helga (1982): Experten und ihre Expertise. Zum Verhältnis der Experten zur Öffentlichkeit. In *Zeitschrift für Wissenschaftsforschung*, 2: 611–617.
- Nowotny, Helga (1989): Sicherheit und Komplexität: über den Umgang mit Unsicherheit. In *Zeitschrift für Wissenschaftsforschung*, 5: 3–12.
- Perrow, Charles (1986): Lernen wir etwas aus den jüngsten Katastrophen? In *Soziale Welt*, 37.
- Perrow, Charles (1987 [1984]): *Normale Katastrophen*. Die unvermeidbaren Risiken der Großtechnik. Frankfurt: Campus.
- Peters, Hans-Peter (1993): Journalismus in der Risikogesellschaft. Die Medienberichterstattung über Wissenschaft, Technik und Umwelt. In *UniZürich Informationsmagazin der Universität*, 2: 22–26. Zürich.
- Peters, Hans-Peter (1994): Wissenschaftliche Experten in der öffentlichen Kommunikation über Technik, Umwelt und Risiken. In *Öffentlichkeit, öffentliche Meinung, soziale Bewegung*. Jürgen Friedrichs, Rainer M. Lepsius és Neidhardt Friedhelm szerk., 163–190. Westdeutscher Verlag.
- Peters, Hans-Peter (1995): *Massenmedien und Technikakzeptanz. Inhalt und Wirkungen der Medienberichterstattung über Technik, Umwelt und Risiken*. Jülich.
- Peters, Hans-Peter, Holger Schütz és Peter M. Wiedemann (1993): Kommunikations- und Meinungsbildungsprozesse in einer lokalen Risikokontroverse um Müllverbrennung. In *Entsorgungspraxis*, 11: 837–844.
- Posner, Roland (szerk.) (1990): *Warnungen an die ferne Zukunft. Atom Müll als Kommunikationsproblem*. München: Raben.
- Priddat, Birger P. (1991): Gefahrenubiquität. Risiken der Risikogesellschaft. Über Ulrich Becks Vorschlag, die Moderne zu betrachten. In *IÖW, Institut für ökologische Wirtschaftsforschung. Diskussionspapier*, 12: 1–31.
- Renn, Ortwin (1984): *Risikowahrnehmung der Kernenergie*. Frankfurt: Campus.
- Rorty, Richard (1994): *Esetlegesség, ironia és szolidaritás*. Boros János és Csordás Gábor ford. Pécs: Jelenkor.
- Rósa Géza (1988): *Temetni jöttem...* Paks és Ófalu. Paks.
- Scharfe, Martin (1988): Müllkippen. Vom Wegwerfen, Vergessen, Verstecken, Verdrängen: und vom Denkmal. In *Kuckuck. Notizen zu Alltagskultur und Volkskunde*, 3(1): 15–20.
- Scharfe, Martin (1994): Wie die Lemminge. Kulturwissenschaft, Ökologie-Problematik, Toderstriebe. In *Gewalt in der Kultur*. Vorträge des 29. Deutschen Volkskundekongresses. Rolf W. Brednich és Walter Hartinger szerk., 271–295. Passau: Lehrstuhl für Volkskunde.
- Slovic, Paul (1987): Kockázatzélelés. In *Pszichológia*, 7(4): 455–468.
- Slovic, Paul (1992): Perception of Risk. Reflections on the Psychometric Paradigm. In *Social Theories of Risk*. S. Krimsky és D. Golding szerk., 117–152. London: Praeger.
- Sonntag, Susan (1983): *A betegség mint metafora*. Lugosi László ford. Budapest: Európa.
- Sonntag, Susan (1990): *Az AIDS és metaforái*. Rakovszky Zsuzsa ford. Budapest: Európa.
- Starr, Chauncey (1969): Social Benefit versus Technological Risk. What is Our Society Willing to Pay for Safety? In *Science*, 165: 1232–1238.
- Szabó Máté (1985): *Zöldek, alternatívok, környezetvédők*. Budapest: Gondolat.
- Szabó Máté (szerk.) (1989): *Politikai ökológia. Szemelvények a nyugati alternatív mozgalmak elméletéből*. Budapest.
- Szabó Máté (1992): *Társadalmi mozgalom és politikai változás: zöldek*. Budapest.
- Szabó Máté (1993): *Alternatív mozgalmak Magyarországon*. Budapest: Gondolat.
- Szabó Máté (1997): „Védekező” helyi társadalom: tiltakozások Borsod megyében (1989–1995). In *JEL-KÉP*, 18: 57–76.
- Tamás Pál (1993): Veszélyeshulladék-politika – nemzetközi trendek és a hazai újrakezdés irányai. In *Társadalomkutatás*, 12: 5–28.
- Vári Anna (szerk.) (1987): *Kockázat és társadalom*. Budapest: Akadémiai.
- Vári Anna (1993): Környezeti problémák – társadalmi részvétel. *Környezet és Fejlődés*, 4: 5–6.
- Vári Anna (1994): Új jelenségek a környezeti konfliktuskezelés hazai gyakorlatában: az Mo autópálya építésével kapcsolatban. In *Társadalomkutatás*, 12 (1–4): 122–133.
- Vári Anna (1996): A Paksi Atomerőmű kiégett fűtőelemei átmeneti tárolójának telepítése. In *Társadalomkutatás*, 14: 20–31.
- Vári Anna, Faragó Klára és Vecsenyi János (1987): *A dorogi veszélyeshulladék-égető telepítésével kapcsolatos vélemények felmérése*. Budapest: TÁRKI.
- Vári Anna és Vecsenyi János (1984): Döntéstámogató módszerek alkalmazása a szervezetekben. In *Vezetéstudomány*, 13–21.
- Vári Anna, Vecsenyi János és Paprika Zoltán (1986): A félreértések értelmezése a döntés-előkészítésben. In *Társadalomkutatás*, 15–30.

- Vecsenyi János (1988): Ne az én kertembe! Történeti héttértanulmány a dorogi környezetvédelmi konfliktusról. In *Szociológia*, 18: 315–325.
- Weingart, Peter (1983): Verwissenschaftlichung der Gesellschaft – Politisierung der Wissenschaft. In *Zeitschrift für Soziologie*, 225–242.
- Wildavsky, Aaron (1988): *Searching for Safety*. New Brunswick, London: Transaction Books.
- Wolf, Rainer (1988): „Herrschaft kraft Wissen“ in der Risikogesellschaft. In *Soziale Welt*, 39: 164– 188.
- Wolf, Rainer (1992): Sozialer Wandel und Umweltschutz. Eine Typologisierungversuch. In *Soziale Welt*, 43: 351–376.
- Wynne, Brian (1982): *Rationality and Ritual*. Preston.
- Wynne, Brian (1983): Technologie, Risiko und Partizipation. Zum gesellschaftlichen Umgang mit Unsicherheit. In *Gesellschaft, Technik und Risikopolitik*. Jobst Conrad szerk. Berlin: Springer.